

ต้นฉบับสมบูรณ์
โครงการจักรวาลคดี

โดย นางสาวกรกนก รัตน์วรารักษ์

เมษายน 2545

สัญญาเลขที่ 5ASP/TRF/011/2544

ต้นฉบับสมบูรณ์
โครงการจักรวาลคดี

โดย นางสาวกรกนก รัตนวราภรณ์

ได้รับทุนอุดหนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
ชุดโครงการอาณานิคมศึกษา 5 ภูมิภาค

คำนำ

วิทยานิพนธ์นี้ เกิดจากการที่ได้มีโอกาสสัมผัสความงดงามของผังวัดพระธาตุลำปางหลวง จังหวัดลำปาง จึงเป็นแรงบันดาลใจในการศึกษาถึงที่มาและความสำคัญในการวางผังวัดหลวง ในช่วงเวลาที่เรียกว่ายุคทองของอาณาจักรล้านนา

ผู้เขียนใคร่ขอกราบขอบพระคุณท่านอาจารย์วิถิ พานิชพันธ์ ผู้ให้ความรู้และชี้แนะ ให้มีโอกาสได้รู้ ได้เห็น และได้สัมผัสบรรยากาศของศิลปวัฒนธรรมล้านนาในการเดินทางหลายครั้ง

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้คงจะเป็นรูปเล่มสมบูรณ์ไม่ได้หากขาดคณะกรรมการที่ปรึกษา วิทยานิพนธ์ทั้งสามท่าน ที่ได้ให้คำปรึกษาและคอยชี้แนะแก้ไขให้สำเร็จลุล่วง

วิทยานิพนธ์นี้ได้รับทุนอุดหนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยผ่านโครงการ อาณาบริเวณศึกษา 5 ภูมิภาค ผู้เขียนขอขอบคุณที่ให้ทุนสนับสนุนการเขียนวิทยานิพนธ์ในครั้งนี้ ทำให้ได้ข้อมูลวัดหลวงเมืองเชียงตุงในการศึกษาเปรียบเทียบกับวัดหลวงล้านนา ซึ่งเป็นประโยชน์ และครอบคลุมเนื้อหาในการศึกษาวิจัยอย่างยิ่ง

ขอขอบคุณครอบครัว ผู้อยู่เบื้องหลังความสำเร็จ

ขอบคุณเพื่อน ๆ ร่วมรุ่น 1 สาขาภูมิภาคศึกษาทุกคน รวมทั้งเพื่อน ๆ ทุกท่านที่สนับสนุน ด้านกำลังใจและที่ให้ข้อมูลตลอดการทำงานเสมอมา

กรกนก รัตนวราภรณ์

จักรวาลคติในการวางผังวัดหลวงล้านนา : สัญลักษณ์สะท้อน

ช่วงพุทธศตวรรษที่ 21

นางสาวกรรณก รัตน์วรารามณ์

สาขาวิชาภูมิภาควิทยา

อาจารย์วิที พานิชพันธ์ ประธานกรรมการ

รองศาสตราจารย์สมเกียรติ ตั้งนโม กรรมการ

จากการศึกษาวิจัยครั้งนี้พบว่า ผังพุทธาวาสของวัดหลวงในอนุภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในดินแดนที่เรียกว่า"ล้านนา"ช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 เป็นผังจักรวาลคติ มีการวางตำแหน่งสถาปัตยกรรมสอดคล้องกับเรื่องทิศ โดยองค์เจดีย์เป็นศูนย์กลาง มีวิหารตามทิศสำคัญ ผังรูปแบบนี้พบในเขตเข้มน้ทางวัฒนธรรมคือที่เมืองศูนย์กลาง และขยายตัวเข้าครอบคลุมเมืองสำคัญใกล้เคียงเพื่อสร้างความเป็นหนึ่งเดียวกันให้เกิดขึ้น การวางผังพุทธาวาสแบบจักรวาลคติเป็นรูปแบบที่จะพบในการวางผังของวัดหลวง เป็นการสร้างศูนย์กลางให้เกิดขึ้น สอดคล้องกับการปกครองที่มีกษัตริย์เป็นศูนย์กลางอำนาจ เพราะตำแหน่งองค์เจดีย์เป็นสัญลักษณ์ของเข้าพระสุเมรุซึ่งตั้งอยู่ศูนย์กลางจักรวาล การกระทำพิธีกรรมทางศาสนาใด ๆ โดยกษัตริย์ที่วัดหลวงจึงเปรียบเสมือนพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ ณ ศูนย์กลางจักรวาล เป็นการตอกย้ำถึงพระราชอำนาจ

นอกจากที่เมืองศูนย์กลางคือ เมืองเชียงใหม่ ที่พบการวางผังพุทธาวาสของวัดหลวงแบบจักรวาลคติแล้ว เมืองสำคัญคือ เมืองหริภุญชัยซึ่งมีวัดพระธาตุหริภุญชัย และเมืองลำปางซึ่งมีวัดพระธาตุลำปางหลวง พบการวางผังพุทธาวาสแสดงจักรวาลคติอย่างชัดเจน มีการสร้างวิหารตามทิศสำคัญครบสี่ทิศ และพบความคล้ายคลึงกันขององค์ประกอบในการวางผังสถาปัตยกรรมคือในผังวัดพระธาตุหริภุญชัยมีวิหารพระพุทธรูปเป็นวิหารทิศใต้ เช่นเดียวกับวิหารพระพุทธรูปด้านทิศใต้ของวัดพระธาตุลำปางหลวง แสดงการให้ความสำคัญกับทิศใต้เช่นเดียวกับวิหารลายคำด้าน

ทิศใต้ของวัดพระสิงห์เมืองเชียงใหม่ซึ่งประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญ จักรวาลคติทางพุทธศาสนาเชื่อว่าทิศใต้เป็นที่ตั้งของชมพูทวีป ซึ่งเป็นดินแดนของผู้ที่จะเป็นพระพุทธเจ้ามาประสูติ ตรัสรู้และประกาศศาสนา

พุทธศตวรรษที่ 21 กษัตริย์เมืองเชียงใหม่ได้ใช้บทบาททำนุบำรุงศาสนาในเมืองสำคัญ เสริมพระราชอำนาจ โดยเสด็จไปบำเพ็ญกุศลที่วัดหลวงของเมือง ดังนั้นการประกอบพิธีกรรม ณ วัดหลวงซึ่งวางผังแบบจักรวาลคติจึงเป็นการแสดงถึงสถานภาพและพระราชอำนาจ การวางผังแบบนี้เป็นแนวคิดที่กษัตริย์เลือกใช้ให้เป็นกุศโลบายเสริมการปกครอง ตอกย้ำศูนย์อำนาจ และพลังศรัทธาของชุมชน เราจึงพบผังพุทธาวาสแบบจักรวาลคติในวัดพระธาตุหริภุญชัยและวัดพระธาตุลำปางหลวง เพราะ 2 เมืองนี้เป็นเขตการปกครองโดยตรงของเมืองเชียงใหม่

การศึกษาผังพุทธาวาสของวัดหลวงเมืองเชียงตุง พบว่ามีการวางเจดีย์และวิหารหลวงตามแนวแกนตะวันออก เป็นคติการหันหน้าวิหารหลวงทางทิศตะวันออกตามพระพุทธเจ้าในช่วงเวลาที่พระองค์ตรัสรู้ และองค์เจดีย์ไม่ได้เป็นศูนย์กลางของผังพุทธาวาสเหมือนล้านนา แต่ใช้วิหารหลวงที่มีพระพุทธรูปประธานเป็นศูนย์กลางของผัง การวางผังไม่มีการใช้คติที่เรียกว่าจักรวาลปรากฏชัดเจน เมื่อเปรียบเทียบกับผังวัดหลวงของเมืองหริภุญชัยและเมืองลำปาง

การที่ไม่พบการวางผังแบบจักรวาลคติในวัดหลวงเมืองเชียงตุง เพราะเมืองเชียงตุงในพุทธศตวรรษที่ 21 เป็นเมืองที่มีผู้นำปกครองของตนเอง แม้เมืองเชียงตุงจะมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับล้านนา แต่ไม่ได้ขึ้นอยู่กับอำนาจโดยตรงของเชียงใหม่ ประกอบกับเมืองเชียงตุงมีสภาพการปกครองเป็นชุมชนขนาดเล็กที่ไม่ได้เป็นอาณาจักร ผู้นำจึงได้เลือกใช้แบบแผนการวางผังวัดที่เหมาะสมกับชุมชนของตนและเหมาะสมกับสภาพพื้นที่ของเมือง ดังนั้นคติการวางผังแบบจักรวาลคติจึงไม่ได้รับการตอกย้ำหรือนำมาใช้จากชนชั้นปกครอง แม้คตินี้จะมาพร้อมกับพุทธศาสนาและพิธีกรรมที่รับผ่านเชียงใหม่ก็ตาม การจัดผังวัดหลวงของเมืองเชียงตุงจึงแสดงให้เห็นถึงสถานภาพการเป็นเมืองชายขอบวัฒนธรรมของล้านนา

Thesis Title	Cosmology in the Planning of Lanna Royal Monasteries : Symbolic Expression of Theocracy in a Southeast Asian Subregion During 21 st Century B.E.								
Author	Miss Kornkanok Ratanawaraporn								
M.A.	Regional Studies								
Examining Committee	<table><tr><td>Lect. Vithi Phanichphant</td><td>Chairman</td></tr><tr><td>Lect. Dr. Viroj Inthanon</td><td>Member</td></tr><tr><td>Assoc. Somkiat Tangnamo</td><td>Member</td></tr></table>			Lect. Vithi Phanichphant	Chairman	Lect. Dr. Viroj Inthanon	Member	Assoc. Somkiat Tangnamo	Member
Lect. Vithi Phanichphant	Chairman								
Lect. Dr. Viroj Inthanon	Member								
Assoc. Somkiat Tangnamo	Member								

ABSTRACT

The result of the investigation revealed that royal monastery planning in a Southeast Asian subregion know as “Lanna” during 21st century B.E. was cosmology-oriented. The architectural positions were in accordance with the auspicious directions with the stupa as the center and audience halls in the four significant directions. This pattern of temple cloister plan was typical in the cultural intensive zone of Lanna, that is at the principal city and expanded to neighboring important towns to create harmony and uniformity. The planning was found to be that of royal monasteries, creating a symbolic center of power which was in line with the administrative pattern whereby the king was the center of power. The stupa represents Mt. Meru, the center of the universe, therefore any religious ceremony in the royal monastery was regarded as sacred, performed at the cosmic center and in turn emphasizing the royal authority.

Beyond the kingdom administrative center at Chiang mai, the cosmological planning was also found at Wat Phrathat Haripunjaya of Lamphun and Wat Phrathat Lampang Luang of Lampang. The plan had cosmological layout with the main halls in the four directions. Similar architectural component was also found common in these

places, that is, the hall housing the principal Buddha image was located in the southerly direction like Lai Kham Hall of Wat Phra Singha in Chiang Mai. A stress significance of the southern direction, the direction believed to be Chompu Dhweeb or India, the birthplace of the Lord Buddha and Buddhism.

During the 21st century B.E., Chiang Mai sovereigns employed the role of religious faiths and support in major vassal towns to fortify their power by making merits at their respective royal monasteries. As a consequence, holding religious rites in the cosmological planned grounds emphasized the royal status and power. Such a planning was a state policy to reinforce their government authority and public enthusiasm. The strict planning in Wat Phrathat Haripunjaya and Lampang Luang was implemented since the towns were under direct administration of Chiang Mai.

With respect to the planning of royal monasteries in Keng Tung, it was revealed that the stupa and the principal hall were located along the east-west axis, the belief based on the legend saying that when the Lord Buddha attained enlightenment he was facing eastward. Unlike Lanna, the altar in the principal hall was given the position as the center of the plan instead of the stupa, and the cosmology was not explicitly stated as that found in Wat Phrathat Haripunjaya and Lampang Luang. The weak composition of the cosmological planning in Keng Tung indicates the distance from center of power. Despite close cultural relationship with Lanna, it was not under the direct authority of Chiang Mai. Furthermore, Keng Tung was a smaller settlement; its leaders thus utilized a monastery plan deemed appropriate to local geographical and political contexts. The planning was not an expression of imperial control, as in Lanna; despite the influence of Buddhism and cultural practice derived from Chiang Mai. The cloister plan of Keng Tung monasteries thus indicated its status as a cultural periphery of Lanna.

จักรวาลคติในการวางผังวัดหลวงล้านนา : สัญลักษณ์สะท้อนอำนาจรัฐ ในอนุภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ช่วงพุทธศตวรรษที่ 21

การวางผังแบบจักรวาลคติ คือ รูปแบบการวางอาคารศาสนสถานที่มีการจัดวางเรื่องทิศ และตำแหน่งสอดคล้องกับความเชื่อเรื่องจักรวาลของแต่ละกลุ่มชุมชน แม้แต่กลุ่มชุมชนที่นับถือผี บรรพบุรุษและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในธรรมชาติก็มีระบบจักรวาลในแบบของตนเอง การจำลองจักรวาลให้เกิดขึ้นในชุมชนคือการสร้างศูนย์กลางของชุมชนให้เกิดขึ้นอย่างเป็นรูปธรรม พื้นที่ที่ถูกกำหนดให้เป็นศูนย์กลางจักรวาลจะเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์สำหรับใช้ในการประกอบพิธีกรรมและเป็นศูนย์รวมความเชื่อมั่นของคนในชุมชน การใช้จักรวาลคติในการวางผังจึงเป็นรูปแบบของการนำความเชื่อมาใช้ร่วมกับการปกครองชุมชน

ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ศูนย์กลางวัฒนธรรมที่เผยแพร่แนวคิดเรื่องจักรวาล ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14-18 คือ อาณาจักรของชาวขอม เรียกชื่อว่าอาณาจักรกัมพูชา มีศูนย์กลางที่เมืองพระนคร ซึ่งประกอบด้วยบ้านเมืองรอบทะเลสาบใหญ่ในประเทศกัมพูชาปัจจุบัน ความสำคัญของพื้นที่นี้ในฐานะเป็นศูนย์กลางของอำนาจเริ่มชัดเจนในพุทธศตวรรษที่ 14 ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 ที่เป็นการเริ่มต้นขอมสมัยพระนคร ทรงรวบรวมเผ่าและผู้คนและทำพิธีราชาภิเษกใน พ.ศ. 1345 ณ ยอดเขาพนมกุเลน ประกาศลัทธิเทวะ-ราชา หรือ เทพเจ้า-กษัตริย์ (God-King) ซึ่งพัฒนาจากการเน้นนับถือพระศิวะเป็นลัทธิการเคารพบูชากษัตริย์ (ยอร์ช เซเดส์, 2535 : 102-103) สร้างพระราชอำนาจกษัตริย์ให้เป็นเทพกษัตริย์เหนือคนต่างเผ่าต่างความเชื่อ ลัทธิเทวราชผสมผสานกับการนับถือพระศิวะในศาสนาฮินดู ตลอดจนการนับถือบรรพบุรุษและลัทธิภูเข่า ได้กลายเป็นลัทธิของบรรดากษัตริย์ขอมสืบต่อมา ลัทธิของเทวราชามุ่งสร้างกษัตริย์ให้เป็นเทวะ ผู้ยิ่งใหญ่ที่สุดบนพื้นโลก พราหมณ์ประกอบพิธีความเป็นเทพเจ้ากษัตริย์และถือเป็นธรรมเนียมว่าต้องสถาปนาศิวลึงค์อันศักดิ์สิทธิ์ที่สถิตสวาระแห่งความเป็นกษัตริย์ไว้บนที่สูงเช่น ศูนย์กลางเมือง ศูนย์กลางแผ่นดิน หรือบนภูเขาอันศักดิ์สิทธิ์แห่งจักรวาล นับแต่นั้นมากษัตริย์ขอมหลายพระองค์ก็เสริมสร้างสถานภาพของเทพกษัตริย์ตามลัทธิของเทวราชา ด้วยการประกอบพิธีบนเขาและสถาปนาศิวลึงค์สัญลักษณ์แห่งพระราชอำนาจ ตลอดจนการสร้างปราสาทรูปปรางค์มิตเปรียบประดุจเขาพระสุเมรุอันเป็นแกนกลางแห่งจักรวาล (ธิดา สาระยา, 2539ก : 267-268) และอาณาจักรกัมพูชาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 พุทธศาสนาวัชรยาน ได้มีอิทธิพลต่อวัฒนธรรมขอมแทนที่ฮินดู ทำให้คติการสร้างศิวลึงค์ถูกเปลี่ยนเป็นพระพุทธรูป แต่ยังคงคติการสร้างปราสาทไว้กลางเมืองเป็นศูนย์กลางจักรวาลเช่นเดิม

ขอมมีรูปแบบการปกครองที่ใช้ระบบจักรวาลเป็นหลักทั้งทางนามธรรมและรูปธรรม ทางนามธรรมนั้นเรียกว่า“คติเทวราชา”เป็นคติที่ชี้ให้เห็นว่ากษัตริย์ขอมใช้ความเชื่อทางศาสนาสนับสนุนการสร้างบารมีและสร้างความชอบธรรมในการดำรงตำแหน่งผู้ปกครองสูงสุด ส่วนทางรูปธรรมเป็นการแสดงออกโดยจัดวางโครงสร้างผังเมือง แสดงการรวมศูนย์อำนาจที่มีลักษณะเลียนแบบระบบจักรวาล ดังจะเห็นได้จากผังของเมืองพระนครและนครธมซึ่งสะท้อนปรัชญาความเชื่อทางศาสนาที่อธิบายเกี่ยวกับโลกทั้งหมด มีปราสาทพระนครเป็นเครื่องหมายแทนเขาพระสุเมรุ ผังเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมอยู่ในลักษณะสมดุลง่ายใช้ทิศ 4 ทิศเป็นแกน กำแพงเมืองและคูเมืองเป็นสัญลักษณ์แทนทวีปและมหาสมุทรที่ล้อมรอบโลก คติเทวราชาและระบบผังเมืองเช่นนี้ แสดงความหมายให้ราชธานีเป็นมากกว่าศูนย์กลางทางการเมืองเพราะได้แสดงให้เห็นถึงความเป็นศูนย์กลางอันศักดิ์สิทธิ์ของจักรวรรดิอีกด้วย

ขอมสร้างคติจักรวาลให้เป็นรูปธรรมในการวางผังเมืองและผังศาสนสถานที่มีการยึดหลักอย่างเคร่งครัด แต่เมื่อคตินี้แพร่เข้ามาในดินแดนประเทศไทยซึ่งมีพุทธศาสนาเถรวาทเป็นความเชื่อหลัก ความเข้มข้นของการวางผังแบบจักรวาลคติคลายตัวลง และเมื่อแพร่ความคิดเข้าสู่อาณาจักรล้านนาในลุ่มดินแดนแม่น้ำปิงที่มีความเชื่อเดิมที่สืบเนื่องมาแต่อดีต จึงเกิดการผสมผสานความเชื่อที่เข้ามาใหม่กับความเชื่อเดิมกลายเป็นรูปแบบเฉพาะของตนเองในล้านนา

อาณาจักรที่เรียกว่า “ล้านนา” เป็นดินแดนที่ตั้งอยู่ในอนุภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในดินแดนนี้ช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 21 จากหลักฐานตำนานหลายตำนานที่กล่าวอ้างถึงพื้นที่นี้พบว่า มีชุมชนหลายชุมชนตั้งบ้านเรือนในบริเวณนี้แล้วอย่างมั่นคง หลายชุมชนมีพัฒนาการในการแบ่งหน้าที่ทางสังคม มีกลุ่มผู้ปกครองและผู้ถูกปกครอง หากชุมชนใดมีผู้ปกครองที่เข้มแข็งก็จะขยายอาณาเขตของชุมชนนั้นให้ใหญ่ขึ้นได้ โดยการขยายอำนาจนั้น อาจเป็นได้ทั้งการใช้ความสัมพันธ์ฉันท์เครือญาติเช่นการแต่งงาน และโดยการรุกรานเข้าครอบครองพื้นที่ที่มีชุมชนเดิมอาศัยอยู่ก่อน หรือโดยการสร้างหรือสถาปนาเมืองใหม่ให้เป็นศูนย์กลางอำนาจแห่งใหม่

อาณาจักรล้านนา แรกสร้างเมืองในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 โดยพญามังรายได้รวบรวมบ้านเมืองและมาสร้างเมืองเชียงใหม่ให้เป็นศูนย์กลางของอาณาจักรของพระองค์ในปี พ.ศ. 1839 พญามังรายวางผังกำแพงเมืองเชียงใหม่เป็นรูปสี่เหลี่ยมเกือบจัตุรัสขนาดใหญ่ ซึ่งมีลักษณะคล้ายกันกับผังเมืองสุโขทัย แสดงถึงอิทธิพลจากสุโขทัยซึ่งสืบมาจากวัฒนธรรมขอมอีกทอดหนึ่ง ในการสร้างเมืองในคติจักรวาลที่มีผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสดังเช่นที่เมืองพระนคร นครวัด นครธม และผังเมืองรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาดใหญ่เช่นนี้ไม่เคยมีมาก่อนในวัฒนธรรมไทยยวนของพญามังราย

หลังจากสร้างเมืองเชียงใหม่แล้วก็ไม่พบการวางผังเมืองขนาดใหญ่เช่นนี้อีกในเขตวัฒนธรรมล้านนา ผังเมืองเชียงใหม่จึงเป็นรูปแบบพิเศษต่างกับเมืองอื่น ๆ

โดยผังเมืองเชียงใหม่มีลักษณะพิเศษ ที่การแสดงการบูรณาการทางวัฒนธรรมระหว่างความเชื่อจากภายนอกผสานกับความเชื่อในท้องถิ่นเดิม ประติมากรรมของเมืองเชียงใหม่ไม่ได้ตรงกันตามแบบอันเคร่งครัดของขอม แต่มีการเยื้องไม่ให้ประติมากรรมตรงกันซึ่งเป็นไปตามแบบคติพื้นเมือง แสดงการเลือกรับและการปรับใช้ให้เข้ากับวัฒนธรรมเดิมของตนเอง อันเป็นเอกลักษณ์ของดินแดนนี้โดยตำแหน่งประติมากรรมเชียงใหม่ โดยเฉพาะในประตูด้านทิศเหนือซึ่งเป็นประตูหลักของเมืองจะไม่ตรงกับประตูด้านทิศใต้ เหมือนคติการสร้างบ้านของชาวล้านนาที่จะวางตำแหน่งประตูจากรั้วบ้านไม่ให้ตรงกับประตูของเรือน และพบว่าคล้ายคติของจีนที่จะไม่วางตำแหน่งประตูให้ตรงกัน ซึ่งรูปแบบนี้อาจจะเป็นอิทธิพลจากจีนก็ได้ และในตัวเมืองเชียงใหม่ ตำแหน่งเกือกกลางผังเมืองที่พบมีวัดสะดือเมืองเป็นศูนย์กลางของเมืองเชียงใหม่ ก็พบว่าไม่ได้เป็นตำแหน่งศูนย์กลางตามแบบคติของขอมที่กษัตริย์ประทับ ณ ปราสาทศูนย์กลางเมือง แต่มีวัดสะดือเมืองที่มีประวัติว่าเป็นที่ตั้งของเสาอินทขิลตั้งอยู่ นั่น แสดงลักษณะของศูนย์กลางตามแบบพื้นเมืองที่แสดงการรวมศรัทธาชุมชนมากกว่ารวมศูนย์อำนาจตามแบบขอม

ในสมัยพญามังรายปกครองชุมชนลุ่มแม่น้ำปิง ที่มีเมืองเชียงใหม่เป็นเมืองศูนย์กลางนั้น พญามังรายไม่ได้ใช้ความเชื่อในพุทธศาสนาสร้างเอกภาพในการปกครองเมืองต่าง ๆ ทั้งนี้เพราะพุทธศาสนาในระยนี้ไม่โดดเด่น มีความสำคัญเทียบเท่ากับความเชื่ออื่น ทำให้ไม่ได้รับการหยิบยกขึ้นมาใช้เป็นพิเศษ ดังนั้นในการรวบรวมชุมชนของพญามังรายจึงเป็นความสามารถด้านการทหารและการปกครอง โดยที่พระองค์ไม่ได้เข้าไปสร้างหรือกำหนดให้ชุมชนต่าง ๆ เหล่านั้นมีโครงสร้างทางความเชื่อแหล่งเดียวกัน ชุมชนในสมัยพญามังรายจึงมีการนับถือผีบรรพบุรุษผู้เป็นผีเสื้อบ้านผีเสื้อเมืองที่หลากหลายต่างระดับ เป็นอิสระในความเชื่อต่อกัน ไม่ได้ขึ้นกับเมืองศูนย์กลาง รูปแบบการปกครองแบบรวมศูนย์ของพญามังรายจึงเป็นพระราชอำนาจส่วนพระองค์ที่ประกอบกับการอ้างอำนาจเหนือธรรมชาติ และอ้างความผูกพันทางเครือญาติโดยตรงกับแหล่งอำนาจ สูงสุดที่ผู้คนในท้องถิ่นเคารพนับถือร่วมกัน

ในสมัยพญามังรายนั้นมีเมืองเชียงใหม่เป็นศูนย์กลางการปกครองและมีเมืองหริภุญชัยเป็นศูนย์กลางทางศาสนา ต่อมาในสมัยพญาผายู เมืองเชียงใหม่กลายเป็นเมืองศูนย์กลางของอาณาจักรอย่างแท้จริง จากการที่พญาผายูสร้างวัดลีเชียงพระ และโปรดให้อาราธนามหาอภัยจุฬเถรจากเมืองหริภุญชัยมาเป็นสังฆราชาที่วัดลีเชียงพระนี้ ทำให้วัดลีเชียงพระหรือวัดพระสิงห์ เป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาที่สืบมาจากพุทธศาสนาจากเมืองหริภุญชัย เรียกกันว่า นิภายพื้นเมือง

เมื่อพุทธศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์ เข้ามามีบทบาทในเมืองเชียงใหม่สมัยพญาเกือนา โดยผ่านทางเมืองสุโขทัย เมื่อพญาเกือนาโปรดให้เชิญพระสุมนเถระจากสุโขทัยมาจำพรรษาที่เชียงใหม่ และทรงสร้างวัดบุปผาราม(วัดสวนดอกไม้) ถวายแด่พระสุมนเถระ ครั้งนั้นพญาเกือนาและชาวล้านนามีความเลื่อมใสในพระสุมนเถระมีกุลบุตรเข้าบวชในพระศาสนาด้วยเป็นจำนวนมาก (ชินกาลมาลีปกรณ์, 2510 : 109-118) ทำให้พระพุทธรูปที่เรียกว่า นิกายสวนดอก เป็นที่แพร่หลายทั้งในเมืองเชียงใหม่และเมืองใกล้เคียงในช่วงเวลานั้น เมืองเชียงใหม่จึงกลายเป็นศูนย์กลางการเผยแผ่พุทธศาสนาลังกาวงศ์ พุทธศาสนาในระยะนี้จึงเป็นรากฐานสำคัญทางสังคม เป็นกลไกในการจัดระเบียบทางสังคมในสมัยต่อมา

พญาเกือนายังโปรดให้สร้างเจดีย์เพื่อประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุที่พระสุมนเถระนำมาจากสุโขทัยที่เจดีย์ ณ วัดสวนดอก และพระบรมสารีริกธาตุอีกส่วน พญาเกือนาโปรดให้ประดิษฐาน ณ เจดีย์สร้างใหม่บนดอยสุเทพ โดยคติการสร้างพระเจดีย์เพื่อบรรจุพระบรมธาตุหรือพระธาตุเจดีย์ประดิษฐานบนยอดดอยนั้น คงไม่ใช่แนวคิดจากอิทธิพลพุทธศาสนาลังกาวงศ์เกือบทั้งหมด เพราะคติการสร้างพระธาตุเจดีย์ในลังกาเองก็ได้เน้นความสำคัญของการประดิษฐานบนยอดเขาเสมอไป แต่ในล้านนาแล้วคติการสร้างพระธาตุเจดีย์บนยอดดอยจะได้รับความนิยมอย่างมาก ซึ่งน่าจะเป็นผลที่เกิดจากการผสมผสานของอิทธิพลที่มาจากภายนอกเข้ากับคติความเชื่อดั้งเดิมที่มีในพื้นที่ ชาวล้านนานั้นนำพุทธศาสนามาประสานกับการนับถือผีซึ่งเป็นความเชื่อดั้งเดิมอยู่ก่อนความนิยมในการสร้างพระธาตุนั้น พิเคราะห์ได้ว่าชาวล้านนาต้องการเชื่อมโยงดินแดนอันเป็นเมืองหลวงของพุทธศาสนาคือชมพูทวีปเข้ากับชุมชนของตนเอง ซึ่งมีผลให้ศาสนาใหม่มีความหมายต่อชีวิตของชาวบ้านอย่างเป็นจริงยิ่งขึ้น เมื่อสัญลักษณ์ของพุทธศาสนาและพุทธเจ้าได้ถูกปักหลักลงอย่างเป็นรูปธรรมใจกลางชุมชนเช่นนี้แล้ว พุทธศาสนาก็จะกลายเป็นสิ่งชอบธรรมที่เป็นกลไกหนึ่งที่ประสานเข้ากับการนับถือผี เพื่อควบคุมวิถีการดำเนินชีวิตให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น ขณะเดียวกันวิถีคิดแบบพุทธศาสนาและฮินดูที่ขยายอิทธิพลมาสู่ดินแดนล้านนาถูกนำไปตีความ และแปรไปสนองต่อการอธิบายโลกแบบพื้นถิ่น เช่น แทนที่จะยอมรับเอาเขาพระสุเมรุในคติอินเดียว่าอยู่ที่ชมพูทวีป กลับคิดสร้างความเชื่อที่ให้ดอยในชุมชนของตนเองเป็นเขาพระสุเมรุเสียเอง และสร้างพระธาตุนบนดอยขึ้นเป็นศูนย์กลางจักรวาลของชุมชน ด้วยความสอดคล้องพอดีระหว่างโลกทัศน์ของชาวล้านนา ที่ให้ความสำคัญกับภูเขานี้ในฐานะเป็นดินแดนศักดิ์สิทธิ์ ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องราวของบรรพชนตลอดจนความเชื่อดั้งเดิมที่มีอยู่ในท้องถิ่นกับคติของการนับถือพระบรมสารีริกธาตุอันเป็นแบบแผนวัฒนธรรมใหม่ที่เข้ามาดังกล่าว ทำ

ให้คติการสถาปนาพระธาตุบนภูเขาศักดิ์สิทธิ์ได้รับการยอมรับ และแพร่หลายในเขตอิทธิพลวัฒนธรรมล้านนา

การสถาปนาพระธาตุดอยสุเทพบนภูเขาศักดิ์สิทธิ์ ใน พ.ศ. 1914 โดยพญากือนา น่าจะเป็นจุดเริ่มต้นและแม่บทของวัฒนธรรมการสร้างพระธาตุบนภูเขาในล้านนา ต่อมาเมื่อพุทธศาสนิกายลังกาวงศ์ได้รับการยอมรับและแพร่หลายออกไป คติการสร้างพระธาตุเจดีย์บนยอดดอยก็ได้แพร่หลายเป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวางในภูมิภาคนี้เช่นกัน

ในช่วงเวลาเดียวกับการสถาปนาพระธาตุดอยสุเทพในเมืองเชียงใหม่ ที่กลุ่มเมืองทางเหนือของเขตวัฒนธรรมล้านนาพบการสถาปนาพระธาตุดอยตุง บนภูเขาศักดิ์สิทธิ์ ใน พ.ศ. 1950 น่าสังเกตว่า เป็นการสถาปนาพระบรมธาตุขึ้นบนดอยสุเทพและดอยตุงซึ่งเป็นเขตอิทธิพลเดิมของชาวลัวะพื้นถิ่น ลักษณะดังกล่าวอาจอธิบายได้ว่า น่าจะเป็นพระราชาธิบายของกษัตริย์ล้านนาที่ต้องการนำพุทธศาสนาเข้าไปผสมผสานกับความเชื่อดั้งเดิม เพื่อให้เกิดการยอมรับ เพื่อสร้างความชอบธรรมในการปกครองและเพื่อควบคุมชนเผ่าพื้นเมืองให้อยู่ในพระราชอำนาจ ซึ่งคาดว่าในช่วงก่อนเวลานั้น ชนพื้นเมืองโดยเฉพาะชาวลัวะ น่าจะเป็นชนกลุ่มใหญ่ที่อาศัยในแถบภูเขาที่กษัตริย์ล้านนายังไม่สามารถควบคุมได้อย่างเบ็ดเสร็จ การสถาปนาพระธาตุศักดิ์สิทธิ์ขึ้นบนดอยในบริเวณที่ตั้งหอผีหรือสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อดั้งเดิมของชาวพื้นเมือง อาทิ ดอยสุเทพในอดีตเมื่อราวสามสิบปีที่ผ่านมาเคยมีหอผีขุนหลวงวิรังคะวีรบุรุษของชาวลัวะอยู่ แต่ปัจจุบันไม่มีแล้ว และที่พระธาตุดอยคำ เขิงดอยสุเทพ ก็มีศาลหรือหอผีปู่และย่าและของชาวลัวะตั้งอยู่ด้วย และยังพบว่า แม้พระธาตุเจดีย์จะเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพุทธศาสนา แต่ประเพณีการสักการะบูชาประจำปีคล้ายคลึงกับการเลี้ยงผีประจำปีของชาวล้านนาที่มีมาแต่เดิม (สุรพล ดำริห์กุล, 2539 : 180-191) และด้วยวิธีการสถาปนาพระบรมธาตุเจดีย์บนพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของกลุ่มชุมชนที่มีความเชื่อดั้งเดิมนี้นำให้พุทธศาสนาได้รับการยอมรับและเป็นกลไกสำคัญที่ทำให้กษัตริย์ล้านนาสามารถควบคุมสังคมชนพื้นเมืองโดยใช้พุทธศาสนาเป็นเครื่องมือในการรวมศูนย์ความศรัทธา

ในสมัยพระเจ้าติโลกราช เมื่อมีความจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนการปกครองให้เป็นแบบรวมศูนย์อำนาจ กลวิธีที่ใช้ในการรวมศูนย์อำนาจนั้นมีทั้งกลยุทธ์ทางการปกครองและอาศัยความเชื่อทางศาสนา โดยอาศัยความเชื่อทางพุทธศาสนาพระองค์ใช้แนวคิดที่แพร่หลายในช่วงเวลานั้น แนวคิดนี้แพร่เข้ามาในล้านนาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 20 ปรากฏชัดตั้งแต่สมัยพญากือนาที่เน้นการปกครองตามแนวพุทธศาสนา มุ่งสร้างและสะสมบุญบารมีทางศาสนาเพื่อเป็น "พญาธรรมิกราช" ในคติธรรมราชา แนวคิดนี้เน้นการเป็นกษัตริย์ผู้ทรงธรรมตามคติพุทธศาสนา กษัตริย์จะปฏิบัติตนตามที่ถือว่าเป็นความดีงามในกรอบพุทธศาสนา ทำหน้าที่ทำนุบำรุง และส่งเสริมพระพุทธศาสนา

ให้แพร่หลาย จึงมีการสร้างและบูรณะวัดขึ้นมากมาย เป็นการแสดงถึงการสร้างบุญอันยิ่งใหญ่ และสะท้อนบารมีและอำนาจทางการเมือง

นอกจากแนวคิดธรรมราชาที่เด่นชัดแล้ว ยังมีแนวคิดจักรพรรดิราชย์ปรากฏอยู่ด้วย ซึ่งแนวคิดหลังนี้ไม่เด่นชัดนักในล้านนา แนวคิดจักรพรรดิราชย์หมายถึง แนวคิดที่เน้นความเป็นพระราชายิ่งใหญ่เหนือกว่าราชาทั้งปวง จึงเป็นแนวคิดที่ส่งเสริมให้กษัตริย์ขยายอำนาจเข้าครอบครองดินแดนของกษัตริย์อื่นเพื่อเป็น“เอกราชา”หรือ“พระจักรพรรดิราชย์” ซึ่งแนวความคิดนี้ในล้านนาพบลักษณะเป็นอุดมคติของกษัตริย์ จะมีบางพระองค์ที่นำมาปฏิบัติอย่างเด่นชัด เช่น พระเจ้าติโลกราชที่สร้างอาณาจักรล้านนาให้ยิ่งใหญ่ได้รับการสถาปนาเป็น “พระเจ้าสิริธรรมจักรพรรดิติโลกราชราช” เข้าใจว่าการไม่เน้นแนวคิดนี้ของกษัตริย์ล้านนา เพราะอาณาจักรล้านนานั้นมีศักยภาพอันจำกัด มิใช่รัฐนักรบ แต่เป็นรัฐที่ยิ่งใหญ่ด้านศิลปวัฒนธรรมและภูมิปัญญาในพุทธศาสนา (สร้อยดี อ่องสกุล, 2544 : 150-152)

โดยเฉพาะคติธรรมราชานี้ จึงเป็นแนวคิดที่ถูกนำมาใช้มากที่สุดในการสร้างบูรณาการทางสังคมในสมัยพระเจ้าติโลกราช ดังเห็นได้จากการที่ทรงสนับสนุนการสังคายนาพระไตรปิฎกด้วยในสมัยนี้สถาบันสงฆ์มีสถานภาพเป็นผู้นำทางปัญญา เป็นที่ศรัทธาเลื่อมใสของประชาชนสามารถส่งเสริมความสัมพันธ์อันดีระหว่างผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครอง โดยไม่ทำให้รู้สึกว่าเป็นการบีบบังคับแต่เป็นลักษณะการยอมรับอำนาจที่มาจากกฎแห่งการกระทำแต่ปางก่อนหรือบุญบารมีที่ได้สร้างสมมา ทำให้สถาบันสงฆ์มีความสำคัญอย่างมากต่อการบูรณาการทางความคิดความเชื่อ ตลอดจนสร้างความชอบธรรมให้เกิดขึ้นในการปกครอง ดังนั้นในพิธีกรรมต่าง ๆ จึงมีพระสงฆ์เข้าไปเกี่ยวข้อง และการกระทำต่าง ๆ หากมีสงฆ์เข้าไปมีส่วนร่วมก็สร้างความเชื่อถือให้เกิดขึ้นได้ การเป็นองค์อุปถัมภ์สำคัญทางศาสนาคือการทำให้สถาบันสงฆ์เป็นกำลังสำคัญของพระองค์

ประกอบกับพระสงฆ์ในสมัยพระเจ้าติโลกราช เป็นผู้เชี่ยวชาญในพระไตรปิฎก เนื่องด้วยพุทธศาสนานิกายสีลนัยเน้นการศึกษาพระธรรมวินัย พระสงฆ์ในนิกายนี้จึงมีความแตกฉานภาษาบาลีอันเป็นภาษาของพระไตรปิฎก ทำให้มีการสร้างวรรณกรรมทางศาสนาขึ้นมามากต่อเนื่องไปถึงสมัยพญาแก้ว อันถือได้ว่าเป็นช่วงยุคทองของการสร้างสรรค์วรรณกรรมทางพุทธศาสนา พระเจ้าติโลกราช ทรงส่งเสริมการเขียนตำนานทางศาสนาและตำนานทางประวัติศาสตร์ ซึ่งตำนานทางประวัติศาสตร์นั้น ช่วยเสริมสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางสังคมและการเมืองด้วย ในสมัยพระเจ้าติโลกราชเป็นสมัยที่อาณาจักรล้านนามีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางสังคมและการเมืองอย่างเห็นได้ชัด ตำนานประวัติศาสตร์กลายเป็นกลไกที่จะรวมเมือง ชุมชน กลุ่มชน และระบบความเชื่อเข้าด้วยกัน เมื่อมองในแง่นี้จะเห็นได้ว่า ตำนานประวัติศาสตร์ถูกสร้าง

ขึ้นให้มีหน้าที่เฉพาะในสังคมนั้น ๆ เป็นครั้งแรกที่มีการบันทึกเรื่องราวของชาวบ้านในเอกสารทางประวัติศาสตร์ พระภิกษุซึ่งเป็นผู้บันทึกนั้น โดยปกติก็เป็นเสมือนผู้ส่งต่อทางวัฒนธรรม เชื่อมโยงระหว่างหมู่บ้านกับเมือง และท้องถิ่นกับศูนย์กลางอยู่แล้ว ฉะนั้นตำนานทางประวัติศาสตร์จึงเปรียบเสมือนกลไกที่ช่วยทำให้ความคิดเป็นรูปร่างและมีวัตถุประสงค์ตามที่รัฐต้องการย้ำและชี้แนะ (ธิดา สาระยา, 2529 : 95)

พระเจ้าติโลกราชยังมีการส่งเสริมให้เกิดการแพร่หลายในคติเรื่องการบูชาพระบรมธาตุ โดยสร้างเครือข่ายบูชาพระธาตุและสถาปนาพระธาตุหลักประจำเมือง ลัทธิการบูชาพระธาตุได้กลืนความเชื่อเดิมมาเสริมและย้าอำนาจของกษัตริย์เมืองเชียงใหม่ในสมัยนี้ เพราะพุทธศาสนาได้สร้างตำนานให้เหล่าวิญญูณศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้นหันมายอมรับพระรัตนตรัย ก็เปรียบเสมือนว่าพุทธศาสนาและกษัตริย์ผู้เป็นองค์อุปถัมภ์พระศาสนาเข้ามาในระดับสูงกว่าไม่ได้เข้ามาทำลายสิ่งที่มีอยู่เดิม ทำให้ชุมชนยอมรับอำนาจเหนือกว่าได้ง่าย และสามารถสร้างความเป็นหนึ่งเดียวกันเป็นการง่ายต่อการสร้างความเป็นเอกภาพให้กับอาณาจักร ความเชื่อในเรื่องการบูชาพระบรมธาตุนี้มีมาตั้งแต่สมัยพระธาตุหริภุญชัย และในสมัยพระเจ้ากือนาที่สร้างพระบรมธาตุดอยสุเทพ แต่ในสมัยพระเจ้าติโลกราชพระองค์ย้าการนับถือบูชามากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะในลักษณะเครือข่ายกับพระบรมธาตุในพื้นที่อื่น ด้วยวิธีนี้พระองค์สามารถเข้าถึงแหล่งอำนาจผ่านอำนาจศักดิ์สิทธิ์ของพระบรมธาตุ แล้วอ้างอำนาจเหนือลัทธิการเคารพบูชาผีประจำเมืองอีกต่อหนึ่ง

การบูชาพระธาตุที่ปรากฏในตำนานพระธาตุและตำนานเมืองนั้น กระทำใน 2 ลักษณะ คือ การสถาปนาพระบรมธาตุ ณ แหล่งศักดิ์สิทธิ์เดิม และการสร้างเครือข่ายเชื่อมโยงพระธาตุและแหล่งศักดิ์สิทธิ์ที่ประดิษฐานสัญลักษณ์ต่าง ๆ ให้อยู่ในระเบียบอันเดียวกัน โดยนัยนี้ทำให้เมืองเชียงใหม่ที่มีประวัติความเป็นมาที่หลังเมืองหริภุญชัย กลายเป็นเมืองที่อยู่ในระเบียบเดียวกัน ดังนั้นจึงสามารถสร้างความชอบธรรมให้กับเมืองเชียงใหม่ที่จะเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาแทนที่เมืองหริภุญชัย ทำให้เชียงใหม่ในสมัยพระเจ้าติโลกราช นอกจากจะมีฐานะเป็นเมืองศูนย์กลางทางการปกครอง มีอำนาจสั่งการข้าราชการขุนนาง เจ้าเมืองต่าง ๆ อย่างเต็มสิทธิ์แล้วยังเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาอย่างแท้จริง

ประกอบกับอำนาจของพระบรมธาตุนั้นมีใช้อยู่เฉพาะเมืองใดเมืองหนึ่งแบบผีประจำเมือง หากมีลักษณะอันเป็นสากลแผ่ข้ามพรมแดนทางการเมือง ทำให้กษัตริย์เชียงใหม่สามารถอ้างสิทธิธรรมเหนือเมืองหลาย ๆ เมืองได้ เฉพาะอย่างยิ่งเครือข่ายของการสถาปนาพระบรมธาตุขึ้น ณ เมืองสำคัญตามแหล่งที่ราบระหว่างภูเขาต่าง ๆ ทำให้เกิดระเบียบทางจริยธรรมเชื่อมโยงเมืองให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน อยู่เหนือขอบข่ายทางการเมืองของเมืองใดเมืองหนึ่งโดยเฉพาะ เครือข่าย

ดังกล่าวได้กลายเป็นพื้นฐานสำหรับเพิ่มพูนอำนาจของเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ (ธิดา สาระยา, 2529 : 96-98)

คติจักรวาล : สัญลักษณ์สะท้อนอำนาจรัฐ

การแปลคติเรื่องจักรวาลมาเป็นรูปธรรมนั้น ต้องการสัญลักษณ์สำคัญคือ ศูนย์กลางของจักรวาลซึ่งก็คือเขาพระสุเมรุ ในเมืองเชียงใหม่นั้นปรากฏการสร้างพระเจดีย์ขนาดใหญ่บริเวณกลางเมืองแม้จะไม่ได้ตั้งอยู่ ณ ตำแหน่งกลางเมืองอย่างแท้จริง แต่มีขนาดสูงใหญ่พอที่จะมองเห็นได้จากทุกมุมเมือง พระเจดีย์นั้นคือพระเจดีย์หลวงที่เริ่มสร้างสมัยพญาแสนเมืองมา เป็นพระเจดีย์ขนาดใหญ่ตั้งอยู่ ณ กึ่งกลางเมืองตามที่เหล่าพ่อค้าบอกพญาแสนเมืองมาให้สร้างพระเจดีย์ไว้กลางเวียงให้สูงพอให้คนมองเห็นแต่ไกล 2000 วา (ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, 2543 : 69) แล้วอุทิศบุญกุศลเหล่านี้ให้แก่พญากือนาพระบิดา แต่พระเจดีย์นี้สร้างไม่เสร็จในสมัยของพระองค์ พระมเหสีของพญาแสนเมืองมาสร้างต่อจนสำเร็จในสมัยพญาสามฝั่งแกน เรียกว่า “กู๋หลวง” มีความสูงเมื่อสร้างเสร็จ 39 วา ตำนานวัดเจดีย์หลวงเมืองนพบุรีนครเชียงใหม่กล่าวถึงเจดีย์หลวงเมื่อแรกสร้างเสร็จว่า “มหาเจดีย์นั้นปรากฏแก่ตาคนทั้งหลาย อันอยู่ 4 ทิศ 8 ทิศที่ไกลได้ 6000 วา 5000 วา ก็แผ่หันทูมยิงนักแลฯ” (สงวน โชติสุขรัตน์, 2515ข : 146)

ชินกาลมาลีปกรณ์กล่าวว่า ในสมัยพระเจ้าติโลกราช พ.ศ. 2022 โปรดให้สีหโคตเสนาบดีหรือหมื่นด้ามพร้าคต ก่อเสริมราชกุญองค์เก่าครั้นพระเจ้าแสนเมืองมาสร้างไว้ ราชกุญที่ก่อเสริมใหม่นั้นใหญ่และสูงกว่าองค์เก่า ฐานนั้นกว้างออกมาถึง 35 วา สูง 45 วา มีระเบียบกระพุ่มยอดเป็นอันเดียวน่าเลื่อมสียิ่งนัก เป็นจุดเด่นแห่งราชธานีเชียงใหม่ งามเพียงดังพระธาตุจุฬามณีเจดีย์ในสวรรค์ พระเจ้าติโลกราชโปรดให้เป็นที่ยังพระบรมสารีริกธาตุที่พระมหาธัมมคัมภีรนำมาจากลังกาทวีป ดังนั้นเมื่อพระเจดีย์เป็นที่ยังพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า และใน พ.ศ. 2025 ยังโปรดให้อัญเชิญพระรัตนปฏิมา(พระแก้วมรกต) จากนครเขลางค์มาประดิษฐานไว้ที่ซุ้มบนองค์เจดีย์ด้านทิศตะวันออก (ชินกาลมาลีปกรณ์, 2510 : 128) กู๋หลวงจึงเปลี่ยนจากความเป็นราชกุญมาเป็นพระบรมธาตุเจดีย์เรียกว่า เจดีย์หลวง หรือ พระเจดีย์หลวง ในสมัยของพระเจ้าติโลกราช (ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, 2543 : 71) ประกอบกับการที่พระเจ้าติโลกรายังทรงโปรดให้สร้างพระวิหารหลวง และก่อกำแพงแวดทุกด้าน แล้วสร้างบริเวณแวดทั้งสี่ด้าน วิหารเป็นที่ไว้พระพุทธรูปก็มีทั้งสี่ด้าน และให้ก่อโขงประตูอันใหญ่ (สงวน โชติสุขรัตน์, 2515ข : 160) ทำให้พื้นที่พุทธาวาสของเจดีย์หลวงมีลักษณะเป็นระบบแกน มีศูนย์กลาง และมีวิหารทิศ แสดงลักษณะที่เป็นศูนย์กลางทางจักรวาลตามคติพุทธศาสนาอย่างชัดเจนยิ่งขึ้น

การสร้างพระเจดีย์ขนาดใหญ่กลางเมือง เพื่อให้เป็นหมายเมือง สามารถมองเห็นได้ทุกมุมเมืองและจากระยะไกล แสดงถึงพระราชอำนาจและความเพียบพร้อมในกำลังทรัพย์ของกษัตริย์ เนื่องด้วยไม่ใช่เรื่องง่ายนักในการเกณฑ์แรงงานไพร่พลเพื่อสร้างพระเจดีย์ขนาดใหญ่ และต้องใช้พระราชทรัพย์จำนวนมากในการก่อสร้าง ดังเช่นตำนานที่กล่าวว่า “พระยากี่หื้อเอาค่าแห่งตน ออกมามากกว่าหมื่น ตีจ้งโกคำพอกมหาเจดีย์” และ “พระยากี่หื้อแล้วยังกิจจะในที่นั้นชู้อันแล ดินละอิดอันพอกด้วยเงินมี 60820 ก้อน นับเป็นค่า 7600 เงินเชียงแล อันพอกด้วยค่ามี 4320 ก้อน นับด้วยเป็นค่า 286000 เงินเจียงใหม่แล หินอันพอกค่ามี 807 ก้อน แลค่าอันพอกติด พระพุทธรูป โขงหลวงสี่ด้าน นั้นควรค่าได้ 45300 เงินเชียงใหม่แล...” และ “คณนาเข้าของตั้งแต่ แรกแต่ยังอันสร้างเจดีย์แลวิหาร トラบถึงอันจ่ายเป็นเครื่องบูชาแลฉลองมหาเจดีย์เสียเงิน ล้านแปดหมื่นสี่พันห้าร้อยเงินแล” (สงวน ไซติสุขรัตน์, 2515ข : 160-163)

พระเจดีย์หลวง เป็นศาสนสถานแห่งสุดท้าย ที่พระเจ้าติโลกราชทรงอุปถัมภ์บูรณะ ซึ่งขณะนั้นพระองค์มีความเพียบพร้อมทั้งพระราชอำนาจและพระราชทรัพย์ พระเจดีย์หลวงจึงเปรียบเสมือนเป็นการสร้างศูนย์กลางอันยิ่งใหญ่ให้กับพระราชอาณาจักรและพระราชอำนาจอันยิ่งใหญ่และกว้างไกลของพระองค์

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 นี้ นอกจากคติจักรวาลทางพุทธศาสนา ที่พบจากการสร้างพระเจดีย์หลวงเป็นสัญลักษณ์แทนเขาพระสุเมรุในผังของเมืองเชียงใหม่แล้ว ยังพบการใช้คติจักรวาลในการวางผังพุทธาวาสวัดหลวงสำคัญของเมืองเชียงใหม่และชุมชนสำคัญใกล้เคียงด้วย จากการศึกษาวัดครั้งนี้ พบว่า ผังพุทธาวาสของวัดหลวงในอนุภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในดินแดนที่เรียกว่า “ล้านนา” ที่มีเมืองเชียงใหม่เป็นศูนย์กลาง ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 ผังพุทธาวาสของวัดหลวงมีการวางตำแหน่งสถาปัตยกรรมสอดคล้องกับเรื่องทิศ โดยมีองค์เจดีย์เป็นศูนย์กลาง มีวิหารตามทิศสำคัญ ผังรูปแบบเช่นนี้พบในเขตเข้มข้นทางวัฒนธรรม คือที่เมืองศูนย์กลาง และขยายตัวเข้าครอบคลุมเมืองสำคัญใกล้เคียง เพื่อสร้างความเป็นหนึ่งเดียวกันให้เกิดขึ้น การวางผังแบบจักรวาลคติ เป็นรูปแบบที่จะพบในการจัดผังของวัดหลวงเพราะเป็นการสร้างตำแหน่งศูนย์กลางให้เกิดขึ้น สอดคล้องกับการปกครองที่มีกษัตริย์เป็นศูนย์กลางอำนาจ เพราะเขาพระสุเมรุเป็นตำแหน่งของศูนย์กลางจักรวาล การกระทำพิธีกรรมทางศาสนาใด ๆ โดยกษัตริย์ที่วัดหลวงจึงเปรียบเสมือนพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ ณ ศูนย์จักรวาล เป็นการตอกย้ำถึงพระราชอำนาจ

จากการศึกษาเอกสารที่กล่าวถึงผังพุทธาวาสของวัดเจดีย์หลวงในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 พบว่า นอกจากที่พระเจ้าติโลกราชโปรดให้บูรณะพระเจดีย์หลวงให้มีขนาดใหญ่แล้ว ยังโปรดให้สร้างวิหารหลวง และก่อกำแพงทุกด้าน แล้วสร้างบริเวณทั้งสี่ด้าน วิหารเป็นที่ไว้พระพุทธรูปก็มีทั้ง

สี่ด้าน และให้ก่อโขงประตูอันใหญ่ ทำให้พื้นที่พุทธาวาสของเจดีย์หลวงมีลักษณะเป็นระบบแกน
มีศูนย์กลาง และมีวิหารทิศ แสดงลักษณะที่เป็นศูนย์กลางทางจักรวาลตามคติพุทธศาสนาอย่าง
ชัดเจนยิ่งขึ้น

วัดพระสิงห์

ในสมัยของพญาผายู พระองค์ทรงสร้างพระเจดีย์ขึ้นทางทิศตะวันตกของเมืองเชียงใหม่ ใกล้กับประตูสวนดอก เพื่อบรรจุพระอัฐิของพญาคำฟูพระราชบิดา และสร้างวัดขึ้น ณ ที่นั้น บริเวณที่สร้างวัดนั้น แต่เดิมเป็นป่าทางทิศตะวันตก มีตลาดเรียกว่า ลีเชียง (หมายถึงตลาดเวียง) เมื่อพญาผายูสร้างเจดีย์บรรจุอัฐิพญาคำฟูขึ้น ณ ริมตลาดลีเชียง แล้วโปรดให้สร้างพระวิหารขึ้นหลังหนึ่ง และอาราธนามหาอภัยจุฬะเถระจากเมืองหริภุญไชยมาเป็นเจ้าอาวาส ใน ปี พ.ศ. 1888 จึงโปรดให้ขนานนามว่า วัดลีเชียงพระ (ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, 2543 : 65)

วัดพระสิงห์ มีความสำคัญในฐานะศูนย์กลางพุทธศาสนาจากหริภุญไชยหรือที่เรียกว่า นิกายพื้นเมืองในสมัยพญาผายู และเป็นวัดที่กษัตริย์ล้านนาในสมัยต่อ ๆ มา ให้ความสำคัญเนื่องด้วยเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมือง คือ พระพุทธสิหิงค์

ศาสนสถานสมัยแรกสร้างวัดพระสิงห์ในราชวงศ์มังรายนั้น แทบไม่ปรากฏรูปแบบทางศิลปกรรมให้เห็นเด่นชัด หลักฐานรูปแบบศาสนสถานที่พบในปัจจุบัน มักเป็นการสร้างเสริมขึ้นใหม่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 – 25

จากการศึกษาผังพุทธาวาสของวัดพระสิงห์พบว่า สถาปัตยกรรมหลักที่สร้างในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 มีความความสัมพันธ์อย่างมากกับคติจักรวาล เนื่องจากผัง มณฑลเจดีย์ประธานเป็นศูนย์กลาง มีวิหารหลวงตั้งในแนวแกนตะวันออกในแนวแกนแนวเดียวกับองค์เจดีย์ และมีวิหารทิศคือวิหารลายคำที่ประดิษฐานพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์หรือพระสิงห์ เป็นวิหารด้านทิศใต้ ซึ่งเป็นทิศใต้เป็นทิศสำคัญของพุทธศาสนานิกายที่มาจากลังกาหรือลังกาวงศ์

สถาปัตยกรรมสำคัญในผังพุทธาวาสของวัดพระสิงห์ประกอบด้วย

1. พระเจดีย์

เจดีย์ประธานสันนิษฐานว่าแรกสร้างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 20 ลงมา เป็นเจดีย์ทรงกลมที่มีช้างยืนรอบฐาน ปัจจุบันเหลือช้างเพียงด้านละเชือกเท่านั้น การที่ปรากฏช้างล้อมในฐานเจดีย์แบบพื้นเมือง อาจเป็นไปได้ว่าเป็นการยอมรับพุทธศาสนาลังกาวงศ์ที่ผ่านขึ้นมาจากสุโขทัยของพระภิกษุในพื้นเมืองที่มีวัดพระสิงห์เป็นศูนย์กลางในขณะนั้น (จิรศักดิ์ เดชวงศ์ญา, 2541 :21) รอบพระเจดีย์ประธานมีเจดีย์ขนาดเล็กตั้งอยู่ชิดโดยรอบ 3 ทิศ คือ ทิศเหนือ ใต้ และตะวันตก เจดีย์ขนาดเล็กสร้างโดยพระเจ้ากาวิละราว พ.ศ. 2361 เพื่อบรรจุพระชินธาตุ (จิรศักดิ์ เดชวงศ์ญา, 2541 :123)

พระเจดีย์ประธานที่เห็นรูปแบบศิลปกรรมในปัจจุบันนี้ ได้รับการบูรณะโดยครูบาศรีวิชัย และพระเจดีย์ประธานองค์นี้ไม่ใช่เจดีย์ที่สร้างขึ้นเพื่อบรรจุอัฐิพญาคำฟู ที่สร้างโดยพญาผายูราว พ.ศ. 1883 เนื่องจากผลการขุดเจดีย์องค์หนึ่งใน พ.ศ. 2469 โดยครูบาศรีวิชัยให้แผ้วถางบริเวณ ด้านเหนือวิหาร พบเป็นเจดีย์ขนาดเล็กตั้งอยู่ทางทิศเหนือหน้าอุโบสถสองสงฆ์เกิดกีดขวาง จึงให้ คนขุดออก แต่พบว่าภายในมีโกศบรรจุอัฐิ เป็นโกศ 3 ชั้น ชั้นนอกทำด้วยทองสัมฤทธิ์ ชั้นกลางทำ ด้วยเงิน ชั้นในทำด้วยทองคำ (ฮันส์ เพนธ์, 2526 : 27) พร้อมเครื่องราชูปโภคซึ่งทำด้วยทองคำ หนักหลายสิบบาท สันนิษฐานว่าเป็นโกศบรรจุอัฐิของพญาคำฟู ครูบาศรีวิชัยจึงได้นำสิ่งของที่พบ ไปฝากไว้ที่ศาลากลางจังหวัดเชียงใหม่ ต่อมาเมื่อเกิดสงครามมหาเอเชียบูรพา ทางศาลากลางได้ ย้ายที่ทำการไปที่ข่วงสิงห์ สิ่งของดังกล่าวจึงหายสาบสูญไป ปัจจุบันไม่ทราบว่ายู่ที่ใด (สงวน โชติสุขรัตน์, 2508 : 374)

2. วิหารหลวง

วิหารหลวงอยู่ในตำแหน่งด้านทิศตะวันออกขององค์เจดีย์ วิหารหลวงหลังปัจจุบันเป็น ศิลปะล้านนาสมัยครูบาศรีวิชัย ใน พ.ศ. 2467 เป็นวิหารขนาดใหญ่ ยาว 23 วา กว้าง 8 วา

3. วิหารทิศ

3.1 **วิหารลายคำ** ตั้งอยู่ทางด้านทิศใต้ขององค์เจดีย์ สันนิษฐานว่าวิหารด้านทิศใต้ นี้ น่าจะมีการสร้างมาแต่ครั้งราชวงศ์มังราย เนื่องจากคติการประดิษฐานพระพุทธรูปองค์สำคัญจะ อยู่ที่วิหารทิศใต้ เนื่องด้วยทิศใต้เป็นทิศของชมพูทวีปตามจักรวาลคติแบบพุทธศาสนา ทวีปทิศใต้ เป็นทวีปเดียวของมนุษย์ ส่วนอีก 3 ทิศเป็นที่ตั้งของทวีปของอมนุษย์ และชมพูทวีปยังเป็นทวีปที่ เป็นแหล่งอุปติของพระพุทธเจ้าและพระจักรพรรดิทุกพระองค์ ที่จะมาประสูติ ตรัสรู้ และสั่งสอน เวไนยสัตว์ให้พ้นทุกข์ตามคติพุทธศาสนาสายลังกาวงศ์

และจากการศึกษามณฑปท้ายวิหารลายคำ พบว่ามีอายุในราวพุทธศตวรรษที่ 20 ซึ่งตรงกับหลักฐานทางเอกสารตลอดจนตรงกับความคิดของนักวิชาการบางท่านที่ได้มีการคาดพิ้งว่าอาจ มณฑปนี้จะใช้ประดิษฐานพระพุทธรูปองค์หนึ่งเมื่อ พ.ศ. 1974 (จิรศักดิ์ เดชวงศ์ญา, 2541 : 144)

ชินกาลมาลีปกรณ์กล่าวถึงพญากือนา"ปรารภจะสร้างซุ้มจระนมขึ้นใหม่เพื่อให้เป็นที่ ประดิษฐานพระพุทธรูปองค์ที่มูขด้านทิศใต้เจดีย์หลวง" (ชินกาลมาลีปกรณ์, 2510 : 117) และใน ตำนานพระสิงห์พุทธปฏิมาเจ้า (แปลจากตำนานพื้นเมือง) กล่าวว่า "เจ้าแสนเมืองมารบชนะท้าวมหาพรหม นำพระสิงห์คืนจากเชียงรายมาเชียงใหม่ ในเจดีย์วัดหลวงเชียงพระในที่ทิศหนวันตก

เจียงใต้ จากประวัติจะพบความตั้งใจที่ให้พระสังฆ์ประดิษฐาน ณ ทิศใต้และตะวันตกเฉียงใต้ ในสมัยพญาสามฝั่งแกน ได้ให้เจ้าหมื่นน้อยแก้ว สร้างวิหารหลวงไว้ประดิษฐานพระพุทธสังฆ์

และสมัยพระเจ้าติโลกราช พระองค์ทรงนำเงินแสนหนึ่งสร้างวิหารหลวง เพื่อประดิษฐาน พระสังฆ์พุทธปฏิมาเจ้า " (สงวน โชติสุวรัตน์, 2515 : 47-50) ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะเป็น ตำแหน่งของวิหารลายคำ

ในยามสงคราม วัดพระสิงห์กลายเป็นวัดร้าง ต่อมาเมื่อเมืองเชียงใหม่ได้รับการฟื้นฟูใน สมัยพระเจ้ากาวิละ ใน พ.ศ. 2356 ก็ได้มีการบูรณะวิหารลายคำ ครั้งนี้เข้าใจว่าเป็นการสร้างทับ บนรากฐานของวิหารองค์เดิม และใน พ.ศ. 2406 ได้รับการบูรณะอีกครั้ง และมีการซ่อมในสมัย ครอบครองรัชช พ.ศ. 2463

วิหารลายคำเป็นรูปแบบวิหารที่ยังคงแบบแผนเดิมของล้านนา ผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ด้าน ท้ายวิหารมีกุฎทรงมณฑปหรือปราสาทห้ายอดสร้างติดกับวิหารมีทางเข้าจากวิหารได้

3.2 วิหารพระนอน ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกขององค์เจดีย์ ไม่ทราบปี พ.ศ. แรก สร้าง พบประวัติว่าได้รับการบูรณะใน พ.ศ. 2491 องค์พระนอนที่ประดิษฐานภายในวิหารพระ นอนนี้หันหน้าไปทางทิศตะวันตก ท่านพระครูมานิตรัตนคุณ วัดพระสิงห์วรวิหาร ได้ให้เหตุผลว่า การสร้างพระพุทธรูปให้หันหน้าไปทางทิศตะวันตกเช่นนี้ เป็นการห้ามอุบาทว์อันจะมาจากทิศนั้น เพราะคนโบราณเขามีความเชื่อว่ามีผู้ร่วหน้าระงับ และอีกประการวัดพระสิงห์เคยมีถนน ผ่านจึงสร้างพระปิดไว้ (สมหมาย เปรมจิตต์ และคณะ, 2524 : 98)

3.3 ศาลาจัตุรมุข ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกติดกับองค์เจดีย์ เป็นศาลาที่สร้างขึ้นใหม่ ใน พ.ศ. 2510 ปัจจุบันเป็นที่พำนักของพระภิกษุผู้ดูแลภายในเขตพุทธาวาส

4. อุโบสถ

ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่กล่าวว่าอุโบสถหลังนี้ สร้างในสมัยพระเจ้ากาวิละ สร้างโดย อุปราชธรรมลังกาใน พ.ศ. 2349 (ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, 2543 : 184) และจากศิลาจารึกหิน ทรายแดงที่แต่เดิมตั้งอยู่ใกล้ฐานพระอุโบสถ เนื้อความในศิลาจารึกกล่าวถึงพระเจ้ากาวิละได้ นิมนต์พระสังฆราชาวัดพระสิงห์สร้างพระอุโบสถ มณฑปปราสาทภายในอุโบสถ และหอธรรมปิฎ กขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2345 (จิรศักดิ์ เดชวงศ์ญา และคณะ, 2539 : 3)

ความพิเศษของอุโบสถหลังนี้ คือ มีการวางตัวอาคารหันทิศไม่เหมือนสถาปัตยกรรมใน เขตพุทธาวาสแห่งอื่น ๆ ซึ่งโดยทั่วไปจะหันหน้าไปทางทิศตะวันออกเป็นหลัก แต่อุโบสถหลังนี้หัน

หน้าทิศเหนือได้ และตำแหน่งที่ตั้งของอุโบสถยังวางบนแนวแกนตะวันออกตะวันตกของพระเจดีย์ประธานและวิหารหลวง

สันนิษฐานว่าการสร้างอุโบสถหลังนี้ อาจจะวางผังอุโบสถโดยคติแกนเหนือ-ใต้ ด้วยทิศเหนือหันตามคติจักรวาลเป็นทิศแห่งพระนิพพาน ซึ่งเรียกตามศัพท์บาลีว่า โลกุตระ หรือ โลกอุดร แปลว่าโลกทิศเหนือ เป็นต้น ในการวางแผนแกนนั้น พระสงฆ์ทางล้านนาใช้วิธีเล็งดวงช้างหลวงหรือดาวเหนือ เป็นหลัก โดยปรกติดาวเหนือจะทำมุมเบี่ยงเบนจากแนวแกนแม่เหล็กโลกประมาณ 1 องศา การวางผังอุโบสถก็ถูกวางลงตรงตำแหน่งที่เบี่ยงเบนจากจากแนวแกนแม่เหล็กโลกที่ 2 องศาตะวันออก (ปฐุม พัวพันธ์สกุล, 2543 : 6-7)

ภายในพระอุโบสถแบ่งเป็น 2 ตอน มีมณฑปปราสาทตั้งอยู่กลางอุโบสถ ปัจจุบันพระสงฆ์ใช้พื้นที่ภายในอุโบสถด้านทิศเหนือประกอบพิธีกรรมเท่านั้น พื้นที่ตั้งแต่มณฑปกลางอุโบสถไปจนประตูด้านทิศใต้ไม่ใช้งานใด ๆ การวางสถาปัตยกรรมในลักษณะเช่นนี้ พระประธานในวิหารหลวง มณฑปปราสาทตั้งอยู่กลางอุโบสถ และองค์เจดีย์ประธานจะอยู่ในแนวแกนเดียวกัน

พระอุโบสถหลังนี้ปัจจุบันถูกเรียกว่า อุโบสถสองสงฆ์ ในอดีตนั้นอาจจะไม่ได้เรียกเช่นนี้ก็ได้ เพราะในหลักฐานเอกสารการสร้างอุโบสถสมัยพระเจ้ากาวิละก็ไม่ได้เอ่ยถึงการใช้ชื่อว่า อุโบสถสองสงฆ์เลย

สรุปได้ว่าอุโบสถหลังนี้เป็นการสร้างในสมัยพระเจ้ากาวิละ โดยอุปราชมณฑลลังกาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 จึงไม่ได้เป็นส่วนหนึ่งของการวางผังแบบจักรวาลคติที่พบในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 สมัยราชวงศ์มังรายแต่อย่างใด

5. หอไตร

5.1 **หอไตรเก่า** ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของวิหารหลวง ผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ตั้งอยู่บนฐานศิลาขาวสูง ตัวอาคารแบ่งเป็น 2 ส่วน ส่วนล่างเป็นปูนส่วนบนเป็นไม้ หอไตรหลังนี้สร้างในสมัยพระเจ้ากาวิละ พ.ศ. 2354 ได้รับการบูรณะครั้งใหญ่ในคราว รัชกาลที่ 7 เสด็จมณฑลพายัพ พ.ศ. 2469 พร้อมกับการบูรณะพระอุโบสถ (จิรศักดิ์ เดชวงศ์ญา และคณะ, 2539 : 131) หอไตรหลังนี้ใช้เป็นที่พักพระไตรปิฎกเพียงอย่างเดียว

5.2 **หอไตรใหม่** ตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือขององค์เจดีย์ประธาน สร้างใน พ.ศ. 2467 (วัดพระสิงห์นี้จึงมีหอไตร 2 หลัง) ผังยาว 3 วา 3 ศอก 3 นิ้ว กว้าง 2 วา 3 ศอก ยกพื้นสูง หล่อคอนกรีตเสริมเหล็ก หอไตรหลังนี้ใช้สำหรับเป็นที่เก็บหนังสือภาษาพื้นเมือง และหนังสือสำหรับพระภิกษุที่ไม่ใช่พระไตรปิฎก

วัดสวนดอก

วัดสวนดอกสร้างโดยพญากือนา เพื่อให้เป็นที่จำพรรษาของพระสุมนเถระจากเมืองสุโขทัย วัดสวนดอกตั้งอยู่กลางเวียงสวนดอกทางทิศตะวันตกของเมืองเชียงใหม่ เวียงสวนดอกน่าจะรับอิทธิพลผังจากสุโขทัย โดยผังเวียงสวนดอกเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้างยาวประมาณ 570 เมตร ผังเวียงสวนดอกคล้ายกับผังเมืองเชียงใหม่แต่ขนาดเล็กกว่า และจากหลักฐานตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ รวมถึงศิลาจารึกกล่าวว่าเวียงสวนดอกสร้างในสมัยล้านนา เข้าใจว่าเวียงสวนดอกสร้างในช่วงเดียวกับการสร้างวัดสวนดอก รว. พ.ศ. 1914 (สร้อยดี อ่องสกุล, 2543 : 123-125)

พระเจดีย์ประธานของวัดสวนดอกประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุที่พระสุมนเถระนำมาจากสุโขทัย พบหลักฐานว่าก่อนการบูรณะพระเจดีย์ครั้งใหญ่ในสมัยครุภาศรีวิชัย พ.ศ. 2474 ในเจดีย์บริวารที่ตั้งรายรอบแปดทิศ พบเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ แสดงความสัมพันธ์ทางพุทธศาสนา ระหว่างล้านนากับสุโขทัย ปัจจุบันเจดีย์องค์นี้ได้รับการบูรณะจนไม่เห็นร่องรอยศิลปสุโขทัย (สร้อยดี อ่องสกุล, 2544 : 137)

แนวคิดในการสร้างวัดสวนดอกนั้นมีแผนผังที่ผู้สร้างอาจหมายถึงเป็นศูนย์กลางของเมือง มีการวางตำแหน่งของเจดีย์ประธานและเจดีย์บริวารรายรอบที่แปดทิศ คล้ายคลึงกับแผนผังของวัดพระศรีมหาธาตุสุโขทัย (สันติ เล็กสุขุม, 2538 : 75-76) เพราะตำแหน่งของวัดสวนดอกอยู่ศูนย์กลางของเมืองหรือเวียงสวนดอก คล้ายกับเมืองสุโขทัยที่มีวัดมหาธาตุอยู่กลางผังเมือง และมีการวางตำแหน่งของเจดีย์ประธานและเจดีย์บริวารรายรอบที่แปดทิศ คล้ายคลึงกับแผนผังวัดมหาธาตุ เมืองสุโขทัย แม้ผังเขตพุทธาวาสของวัดสวนดอกนี้ไม่มีวิหารทิศ แต่จะพบคติการสร้างผังระบบจักรวาลที่เห็นได้ชัดเจนจากการสร้างเจดีย์พระธาตุที่มีเจดีย์บริวารล้อมรอบแปดทิศ วัดสวนดอกจึงมีคติจักรวาลชัดเจนในการสร้างกลุ่มเจดีย์ประธาน แต่ในการวางผังไม่พบหลักฐานเอกสารชั้นต้นที่กล่าวถึงการสร้างวิหารทิศ

ในช่วงสงคราม วัดสวนดอกก็ได้กลายเป็นวัดร้างเช่นเดียวกับวัดอื่น ๆ ในเชียงใหม่ จน พ.ศ. 2429 พระราชชายาเจ้าดารารัศมีโปรดให้ย้ายกุเจ้านายในราชสกุล ณ เชียงใหม่ไปไว้ที่วัดสวนดอก ตั้งแต่นั้นมาเจ้านายตระกูล ณ เชียงใหม่ ก็ได้ทำนุบำรุงวัดนี้สืบมา

และใน พ.ศ. 2474 ครุภาศรีวิชัย เป็นประธานพร้อมด้วยศรัทธาประชาชนทำการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดสวนดอกครั้งใหญ่ โดยในครั้งนั้น ครุภาศรีวิชัยได้ทำการรื้อและสร้างวิหารหลวง ใหม่เป็นวิหารโถงไม่มีผนัง บูรณะพระเจดีย์ประธานและเจดีย์บริวารที่เห็นเป็นรูปแบบในปัจจุบัน บูรณะโขงประตูด้านทิศเหนือ และกำแพงวัดทั้ง 4 ด้าน

วัดพระธาตุคอกยสุเทพ

1. พระเจดีย์

เจดีย์พระธาตุคอกยสุเทพ สร้างเมื่อครั้งพญากือนาได้อาราธนาพระสุมนเถระจากสุโขทัยมาอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ พระสุมนเถระมีพระบรมสารีริกธาตุองค์หนึ่งที่ขุดได้จากเมืองศรีสัตตนาลัย เมื่อพระสุมนเถระนำพระบรมสารีริกธาตุมาถวายพญากือนา พระบรมสารีริกธาตุได้กระทำปาฏิหาริย์แยกออกเป็น 2 องค์ พญากือนาได้ทำการสักการบูชาแล้วจึงคิดประดิษฐานไว้ในที่อันควร โดยองค์หนึ่งประดิษฐานที่เจดีย์วัดสวนดอก และอีกองค์หนึ่งโปรดให้เชิญมอบบรรจุพระบรมสารีริกธาตุขึ้นข้างมณฑล แล้วอธิษฐานให้ข้างนำไป เมื่อข้างมณฑลไปจนถึงยอดคอกยสุเทพจึงหยุด พระเจ้ากือนาสั่งให้ขุดคอกยลึก 8 ศอก อัญเชิญมอบพระบรมสารีริกธาตุไว้ในหินถมด้วยศิลาจนเรียบร้อยแล้วก่อเจดีย์สูง 5 วา ครอบไว้ (พระครูอนุสรศีลขันธ, 2490 : 16-19)

ครั้งสมัยพญาแก้วทรงเสริมพระเจดีย์ โดยขยายฐานจากเดิมด้านละ 3 วา เป็น 6 วา ส่วนสูงจาก 7 วา เป็น 12 วา และในสมัยพระเมืองแก้วเกล้าทรงขยายพระเจดีย์ดังปรากฏมาจนปัจจุบัน

การสร้างเจดีย์เพื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุของพญากือนาในครั้งนี้ แสดงคติการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์ไว้บนภูเขาของชาวล้านนาที่แตกต่างจากสุโขทัยในสมัยเดียวกันที่สร้างพระบรมธาตุไว้กลางเมืองซึ่งเป็นคติที่สุโขทัยรับอิทธิพลมาจากพวกขอมสมัยที่รับคติจากศาสนาฮินดูและต่อมารับอิทธิพลพุทธศาสนาฝ่ายมหายานซึ่งมีคติการใช้พระบรมธาตุเจดีย์เป็นศูนย์กลางแห่งพระราชอำนาจและเป็นสัญลักษณ์ของศูนย์กลางจักรวาลเพราะพระเจดีย์ที่บรรจุพระบรมธาตุก็เปรียบเสมือนเขาพระสุเมรุศูนย์กลางจักรวาลและเป็นศูนย์กลางพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ คติการสร้างพระธาตุเจดีย์ไว้กลางเมืองเพื่อเป็นศูนย์กลางพระราชอำนาจนั้นสืบทอดต่อลงมายังอาณาจักรในดินแดนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในสมัยต่อมา แต่ในดินแดนภาคเหนือที่ยกเว้นเพียงเมืองหริภุญชัยที่เป็นการสร้างพระบรมธาตุไว้กลางเวียงอันเนื่องมาจากคติทางพุทธศาสนาเถรวาทการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์ไว้นอกเมืองและบนภูเขาศักดิ์สิทธิ์นั้น อาจเนื่องมาจากล้านนายังคงมีความกลมกลืนระหว่างความเชื่อว่าคอกยสุเทพที่เป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์ของเมืองกับความศักดิ์ของพระบรมธาตุ นั่นคือในระยะแรกความเชื่อทางพุทธศาสนาที่มาจากสุโขทัยยังความถูกปรับเปลี่ยนให้เข้ากับสิ่งศักดิ์สิทธิ์พื้นถิ่นของชาวล้านนา

พระธาตุคอกยสุเทพในช่วงแรกสร้างสมัยพญากือนา เป็นพระบรมธาตุเจดีย์ศักดิ์สิทธิ์ ที่ยังไม่มีการสร้างเป็นวัดที่มีพระสงฆ์จำพรรษา เป็นคติพระบรมธาตุที่อยู่บนดอยศักดิ์สิทธิ์ทั่วไปใน

ดินแดนนี้ อาทิ พระธาตุจอมยอง พระธาตุดอยตุง เป็นต้น แต่มีพระภิกษุมาจำพรรษาในสมัยพระเมืองเกศเกล้า

2. วิหาร

ในสมัยพระเมืองเกศเกล้า พระองค์มีราชศรัทธาในพระบรมธาตุดอยสุเทพเป็นอันมาก จึงอาราธนาพระญาณมงคลโพธิจากวัดโสการามเมืองหริภุญชัยมาจำพรรษา (พระครูอนุสรศีลขันธ, 2490 : 22) เป็นเจ้าอาวาสบนดอยสุเทพเพื่อดูแลรักษาพระบรมธาตุเจดีย์ (สงวน โชติสุขรัตน์, 2508 : 417)

สมัยท้าวชายคำ ไอรสพระเมืองเกศเกล้าครองเมืองเชียงใหม่ ใน พ.ศ. 2081 มีการสร้างวิหารด้านหน้าและด้านหลังพระบรมธาตุเจดีย์ (พระครูอนุสรศีลขันธ, 2490 : 23-25)

วิหารของวัดพระธาตุดอยสุเทพ มีความแปลกกว่าตำแหน่งวิหารวัดหลวงอื่น ๆ ของล้านนาที่เป็นวิหารด้านหน้าและด้านหลังองค์พระธาตุเจดีย์ โดยมีวิหารทิศตะวันออกเป็นวิหารด้านหน้า การสร้างวิหารหน้าหลังตามทิศตะวันตกตะวันออกเป็นการสร้างขึ้นพร้อมกันในสมัยท้าวชายคำ ไม่ทราบคติที่แน่ชัด

ต่อมาในสมัยพระเจ้ากาวิละ ในวันที่ 21 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2349 มีการบูรณะวิหารด้านทิศตะวันตกของพระบรมธาตุ และสร้างฉัตรโลหะปักไว้ที่มุมและสร้างรั้วเหล็กล้อมรอบองค์พระบรมธาตุด้านละ 7 วา ในวันที่ 10 พฤษภาคม พ.ศ. 2349 บูรณะวิหารด้านทิศตะวันออกของพระบรมธาตุ (ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, 2543 : 182-184)

3. อุโบสถ

ในสมัยท้าวชายคำ ช่วงนี้จึงเรียกได้ว่าพระธาตุดอยสุเทพเป็นวัดที่มีพระสงฆ์จำพรรษาแล้ว มีการสร้างพระอุโบสถ โดยอุบาสกผู้หนึ่งชื่อ มงคลศิลา (พระครูอนุสรศีลขันธ, 2490 : 25)

พระธาตุดอยสุเทพ แรกสร้างในสมัยพระเจ้ากือนานนั้น น่าจะเป็นเพียงการสร้างพระเจดีย์เพื่อบรรจุพระบรมธาตุเท่านั้น เป็นคติพระบรมธาตุเจดีย์บนดอยศักดิ์สิทธิ์ทั่วไปในดินแดนล้านนา อาทิ พระธาตุดอยตุง พระธาตุจอมยอง เป็นต้น ในช่วงแรกพระธาตุดอยสุเทพน่าจะไม่มีพระสงฆ์จำพรรษา จนในสมัยพระเมืองเกศเกล้าจึงมีการสร้างวิหารด้านหน้าและด้านหลังพระธาตุเจดีย์ มีพระสงฆ์มาจำพรรษา และมีการสร้างพระอุโบสถขึ้น

จากการศึกษาผังพบว่า วิหารด้านทิศตะวันออกและวิหารด้านตะวันตกอยู่ในแนวแกนเดียวกับองค์เจดีย์ มีการสร้างระเบียงคดล้อมรอบองค์เจดีย์ แต่เนื่องจากเขตพุทธาวาสมีขนาดเล็กทำให้สถาปัตยกรรมค่อนข้างติดขัดกัน ยังไม่สามารถยืนยันคติการสร้างวิหารด้านหน้าและหลังขององค์เจดีย์เช่นนี้ได้แน่ชัด สันนิษฐานเนื่องจากครั้งแรกเป็นการสร้างเพียงองค์เจดีย์เท่านั้น ส่วน

วิหารด้านหน้าและด้านหลังเป็นการสร้างเพิ่มเติมในสมัยหลัง จึงไม่ได้สร้างให้เป็นคติเดียวกัน และวิหารด้านหน้า องค์เจดีย์ และวิหารด้านหลัง อยู่ในแนวแกนตะวันออกเฉียงเหนือเส้นเดียวกัน

วัดป่าแดงหลวง

วัดป่าแดงมหาวิหารสร้างเมื่อ พ.ศ. 1974 สร้างในสมัยพระเจ้าติโลกราช ในทะเบียนวัดของจังหวัดเชียงใหม่เป็นชื่อวัดป่าแดง ชาวบ้านเรียกว่าวัดป่าแดงหลวง เป็นวัดสำคัญวัดหนึ่งของเมืองเชียงใหม่ เพราะเป็นที่จำพรรษาของพระสังฆราชฝ่ายป่าแดงหรือลังกาวงศ์ใหม่

วัดนี้ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของเมืองเชียงใหม่ในเขตอรัญวาสีของเมืองขณะนั้น ผังเมืองเชียงใหม่กำหนดการใช้พื้นที่ออกเป็น 2 ส่วนใหญ่ ๆ คือ เขตเมืองและเขตป่า เขตเมืองได้แก่บริเวณกำแพงเมืองและบริเวณริมแม่น้ำปิง มีชุมชนอาศัยค่อนข้างหนาแน่น ส่วนเขตป่า ได้แก่ นอกกำแพงเมืองเชียงใหม่ทางด้านทิศตะวันตก ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ และทิศตะวันตกเฉียงใต้ ซึ่งเป็นบริเวณเชิงดอยสุเทพ วัดที่อยู่ในเขตป่าได้แก่ วัดสวนดอก วัดป่าแดง และวัดเจ็ดยอด (สรสวัสดิ์, 2539 : 96-98)

วัดป่าแดงนี้ยังเป็นวัดที่พระเจ้าติโลกราชทรงออกผนวช โดยมีพระอดุลคัยยาธิกรณมหาสามีหรือพระมหาเมธังกรเป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระผู้เป็นเจ้าญาณมงคลเถรเป็นพระอุปัชฌาย์ และเมื่อพระราชบิดาคือพญาสามฝั่งแกนเสด็จสวรรคต พระเจ้าติโลกราชทรงใช้วัดป่าแดงในการถวายพระเพลิงพระบรมศพ และเมื่อพระราชเทวีพระมารดาของพระองค์สวรรคตที่เมืองน่าน พระเจ้าติโลกราชก็ทรงใช้วัดป่าแดงเป็นที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพอีกเช่นกัน เมื่อปี พ.ศ. 1995 พระเจ้าติโลกราชทรงโปรดให้สร้างโรงอุโบสถที่วัดป่าแดงหลวงที่ใช้เป็นที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพพระราชบิดามารดา เพื่อเป็นการอุทิศถวายแก่พระราชบิดามารดาของพระองค์

และในปีต่อมาพระเจ้าติโลกราชทรงสละเนื้อที่ประมาณ 20 วา รอบโรงอุโบสถ ทรงตรัสว่า “สถานที่แห่งนี้ขอให้เป็นที่สูงคาม คือ เขตแยกจากหมู่บ้าน” และโดยพระเจ้าติโลกราชทรงตรัสใช้แผ่นดินเป็นนิมิตร คือใช้แผ่นดินเป็นใบสีมา พระอดุลคัยยาธิกรณมหาสามีจึงได้สวดกรรมวาจาสีมาสมมติ คือ การสวดประกาศสมมติสีมา ตั้งแต่นั้นมาเมื่อมีผู้ที่ต้องการบวชในพุทธศาสนา นิกายสิงหล ก็จะมาอุปสมบทที่วัดป่าแดงในเขตสีมาที่พระเจ้าติโลกราราชผูกไว้ แทนที่จะอุปสมบทในอุทกเขตสีมาหรือสีมาที่ใช้น้ำล้อมรอบแต่เดิม (ชินกาลมาลีปกรณ์, 2510 : 126-127)

เจดีย์ที่วัดป่าแดงหลวง เป็นรูปแบบเจดีย์ช้างล้อมรุ่นเก่าที่สุดของเมืองเชียงใหม่ โดยเปรียบเทียบกับฐานช้างล้อมเจดีย์วัดพระสิงห์กับฐานช้างล้อมเจดีย์วัดเชียงมั่น ทำให้อาจกำหนดอายุของเจดีย์องค์นี้ได้ว่า สร้างขึ้นเมื่อประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 20 หรือก่อนหน้านั้นเล็กน้อย

วัดป่าแดงหลวงในปัจจุบันนี้ คงเหลือเพียงพระเจดีย์เป็นหลักฐานที่ตั้งวัด สภาพของพื้นที่โดยรอบได้ถูกรุกรานจากชาวบ้านจนไม่เห็นสภาพของเขตพุทธาวาส

วัดเจดีย์หลวง

วัดเจดีย์หลวง เป็นที่ตั้งของเจดีย์หลวง ซึ่งเดิมแรกสร้างเรียกว่า กู่หลวง ต่อมาสมัยพระเจ้าติโลกราชองค์เจดีย์ได้ถูกเสริมสร้างให้มีความสูงใหญ่เช่นที่พบในปัจจุบันเพื่อให้เป็นหมายเมืองและแทนสัญลักษณ์เขาพระสุเมรุในคติจักรวาล พระเจ้าติโลกราชยังทรงบรรจุพระบรมสารีริกธาตุและโปรดให้พระแก้วมรกตมาประดิษฐาน ณ องค์พระเจดีย์หลวงนี้

1. พระเจดีย์

ประวัติวัดเจดีย์หลวงตามตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่กล่าวว่า เมื่อพญากือนาสวรรคตแล้วได้ไปจุติเป็นรุกเทวดาอยู่ที่ตันทนิโครธริมทางไปเมืองพุกาม มีพ่อค้าชาวเชียงใหม่ที่จะเดินทางไปค้าขายยังเมืองพุกามได้มาพักแรมใต้ตันทนิโครธนั้น พญากือนาจึงปรากฏแก่พ่อค้าเหล่านั้นกล่าวว่า ตนคือพญากือนา บัดนี้ยังไปเกิดในเทวโลกไม่ได้ ให้เหล่าพ่อค้าไปบอกพญาแสนเมืองมาให้สร้างพระเจดีย์ไว้กลางเวียงให้สูงพอให้คนมองเห็นแต่ไกลได้ 2000 วา แล้วอุทิศบุญกุศลเหล่านี้ให้แก่พระองค์ (ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, 2543 : 69-70) เมื่อพญาแสนเมืองมาราชบุตรพญากือนาทราบจึงทรงโปรดให้ก่อพระเจดีย์ไว้กลางเวียงสร้างครอบทับเจดีย์องค์เล็กที่มีมาแต่เดิม แต่การสร้างไม่ยั้งแล้วเสร็จพญาแสนเมืองมาก็เสด็จสิ้นพระชนม์เสียก่อนในปี พ.ศ. 1950 พระนางติโลกจุฬาราชเทวี ผู้เป็นพระมเหสีของพญาแสนเมืองมกก่อสร้างต่อใช้เวลาก่อสร้างถึง 5 ปีจึงแล้วเสร็จเมื่อ พ.ศ. 1954 ในรัชกาลพญาสามฝั่งแกน เจดีย์ในสมัยของพระนางสูง 39 วา เรียกกันว่า “กู่หลวง” ประดับด้วยของประตู่ทั้งสี่ด้าน มีพระพุทธรูปปูนปั้นประทับนั่งในช่องทั้งสี่ด้าน มีรูปนาคปั้นเต็มตัวและหัวรวมห้าหัว รูปปั้นราชสีห์สี่ตัว ตั้งอยู่ที่มุมทั้งสี่ เจดีย์หลวงในสมัยนี้มองเห็นได้อย่างชัดเจนในทุกทิศของเมืองเชียงใหม่ (สงวน โชติสุขรัตน์, 2515 : 141-146)

เมื่อถึงสมัยพระเจ้าติโลกราช โปรดให้หมื่นด้ามพร้าคต นายช่างใหญ่อำนวยการก่อสร้างและปฏิสังขรณ์ สร้างเสริมพระเจดีย์ขึ้นใหม่เมื่อ พ.ศ. 2022 ได้ขยายฐานออกเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสกว้างออกมาถึง 35 วา สูง 45 วา มีระเบียบกระพุ่มยอดเป็นอันเดียว ทรงบรรจุพระบรมสารีริกธาตุที่พระมหาธัมมคัมภีร์นำมาจากลังกาทวีปบรรจุไว้ในพระเจดีย์ และอัญเชิญพระแก้วมรกตจากเมืองลำปางมาประดิษฐาน ณ โขงเจดีย์ด้านทิศตะวันออก ใน พ.ศ. 2025 (ชินกาลมาลีปกรณ์, 2510 : 128) ในสมัยพระยอดเชียงราย ได้ปิดทองภายในซุ้มจระนำของพระเจดีย์หลวงทั้งสี่ด้าน ในสมัยพระเมืองแก้ว การบูรณะพระเจดีย์หลวงได้ดำเนินการเพียงเล็กน้อย ซึ่งส่วนใหญ่เป็นการซ่อมทองจังโกและปิดทององค์พระเจดีย์ และในสมัยพระมหาเทวีจิระประภา เกิดแผ่นดินไหวอย่างหนักในปี พ.ศ. 2088 ทำให้อยอดพระเจดีย์พังลงมาจนถึงคอระฆัง และเป็นสภาพที่ดำรงมาจนถึงสมัยก่อนที่กรมศิลปากรเข้าบูรณะ

2. วิหารหลวง

วิหารหลวงวัดเจติยหลวง วิหารหลวงหลังเดิมสันนิษฐานว่าสร้างโดยพระนางติโลกจุฑา ราชเทวี พระนางได้หล่อพระอัฐฐารส สูง 18 ศอก กับอัครสาวก 2 องค์ ประดิษฐานอยู่ในวิหารนั้น ในสมัยพระเจ้าติโลกราชทรงบูรณะวัดเจติยหลวงซึ่งขณะนั้นทรุดโทรมลง ทรงโปรดให้สร้างมหา วิหาร ใน พ.ศ. 2017 (สงวน ไซติสุขรัตน์, 2508 : 398)

สมัยพญาแก้ว ใน พ.ศ. 2046 โปรดให้สร้างมหาวิหาร และสร้างหอพระแก้วเพื่ออัญเชิญ พระแก้วมรกตจากโขงเจียมด้านทิศตะวันตกออกมาประดิษฐาน

ช่วงที่เมืองเชียงใหม่อพยพโยกย้าย ใน พ.ศ. 2102 เกิดไฟไหม้วิหารที่พญาแก้วสร้าง พญา เมกุญจโปรดให้สร้างวิหารขึ้นใหม่ ใน พ.ศ. 2109 (สงวน ไซติสุขรัตน์, 2508 : 406)

ในสมัยเจ้าแก้ววรัญ ได้มีการรื้อถอนวิหารหลวงหลังเก่าและสร้างใหม่ในปี พ.ศ. 2473

3. วิหารทิศ

วิหารทิศของเจติยหลวงในสมัยพระเจ้าติโลกราช มีตำนานกล่าวว่า “สองข้างวิหารทิศได้ และทิศเหนือ ก็สร้างหอไตรปิฎกเต็มไปด้วยธรรม” (สงวน ไซติสุขรัตน์, 2508 : 398) วิหารทิศใน สมัยนี้จึงเป็นหอธรรม และพระเจ้าติโลกราชยังโปรดให้ก่อกำแพงรอบทุกด้าน วิหารเป็นที่ไว้ พระพุทธรูปก็มีทั้งสี่ด้าน และให้ก่อโข่งประตูอันใหญ่ (สงวน ไซติสุขรัตน์, 2515 : 160)

วิหารพระนอน ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกขององค์เจติยหลวง ไม่ทราบประวัติและที่มาในการ สร้าง พบประวัติกล่าวถึงใน พ.ศ. 2423 เจ้าอินทวิไชยนันท สร้างวิหารหลวงวัดเจติยหลวง สร้าง โรงอุโบสถ วิหารพระนอน ซ่อมซ่อมจนทบที่ไว้เสาคันทิล (สงวน ไซติสุขรัตน์, 2515 : 624-625)

4. หออินทิล

ตั้งอยู่หน้าวัด ด้านตะวันตกเฉียงใต้ของวิหารหลวงหลังปัจจุบัน หออินทิลในปัจจุบันมี รูปกุ่มภัณฑ์ 2 ตน และรูปฤๅษีอีก 1 ตน ที่สร้างใหม่โดยพระเจ้ากาวิละ

ในตำนานเชียงใหม่ปางเดิมกล่าวถึง เรื่องการย้ายกุ่มภัณฑ์ในสมัยพระเจ้าติโลกราชที่ทรง โปรดให้หมื่นด้ามพร้าคต “รื้อรูปกุ่มภัณฑ์สองตนนั้นเสียแล้วย้ายกุ่มภัณฑ์สองตนนั้นไปแบ่งยัง หน้าวัดเจติยหลวง” (ตำนานเชียงใหม่ปางเดิม, 2537 : 35) และนิราศหริภุญชัยที่แต่งใน พ.ศ. 2060 พบในโคลงบทที่ 18 ได้กล่าวถึงรูปยักษ์กุ่มภัณฑ์คู่ เป็นช่วงที่นิราศกล่าวถึงการเดินทางผ่าน วัดเจติยหลวง ได้ให้พระอัฐฐารส ให้พระแก้วมรกต และรูปยักษ์กุ่มภัณฑ์คู่ (ประเสริฐ ณ นคร, 2516 : 14) จากหลักฐานทางเอกสารจึงแสดงว่า มีกุ่มภัณฑ์คู่ที่อยู่ที่วัดเจติยหลวงแล้วใน ราชวงศ์มังราย แต่ไม่พบการกล่าวถึงเสาคันทิลแต่อย่างใด

วัดมหาโพธาราม

วัดมหาโพธาราม สร้างโดยพระเจ้าติโลกราช โดยเหตุที่สร้างวัดนี้เกิดจากพระเจ้าติโลกราช พังธรรมเรื่องอานิสงส์แห่งการปลูกต้นมหาโพธิ์ ทำให้ประสงค์ปลูกต้นมหาโพธิ์ อันเป็นสัญลักษณ์แห่งการตรัสรู้ ด้วยแนวคิดดังกล่าวจึงมีการออกแบบสถานที่ให้เหมือนกับสภาพแวดล้อมในขณะที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ พระเจ้าติโลกราชโปรดให้สร้างวัดนี้ขึ้นบริเวณทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองเชียงใหม่ในพื้นที่เนินริมฝั่งแม่น้ำขาน ใน พ.ศ. 1999 (ชินกาลมาลีปกรณ์, 2510 : 127)

วัดเจ็ดยอดเป็นวัดของพระภิกษุในนิกายสิงหลที่มีความสัมพันธ์กับวัดป่าแดง และเป็นที่กระทำสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 8 ของโลก เมื่อ พ.ศ. 2020 โดยพระเจ้าติโลกราชเป็นผู้อุปถัมภ์ มีพระธรรมทินมหาเถรเป็นประธานคณะสงฆ์ กระทำได้ปีหนึ่งจึงเสร็จ

ภายในบริเวณวัดเจ็ดยอด มีสถานที่สำคัญเรียกว่า “สัตตมหาสถาน” หมายถึง สถานที่สำคัญ 7 แห่งที่พระพุทธเจ้าทรงประทับเสวยวิมุตติสุข ก่อนเสด็จประกาศศาสนา อันประกอบด้วย (ชินกาลมาลีปกรณ์, 2510 : 128)

1. โพธิบัลลังก์

คือ ต้นโพธิ์ที่พระพุทธเจ้าประทับตรัสรู้ ในฝั่งของวัดเจ็ดยอดคือ เจดีย์วัดเจ็ดยอด เป็นสถาปัตยกรรมแบบพิเศษก่อด้วยศิลาแลง ผนังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ส่วนบนมี 7 ยอด ยอดประธานและยอดบริวารประจำทิศก่อเป็นทรงศิขร พิเศษที่อีก 2 ยอดอยู่ถัดมาด้านหน้าเป็นยอดทรงกลม ด้านหน้าทำเป็นคูหาเล็ก พื้นที่ภายในมีพระพุทธรูปปางมารวิชัยประดิษฐานอยู่ ผนังด้านนอกของตัวอาคารมีปูนปั้นประดับเป็นงานประติมากรรมนูนสูงรูปเทวดาขมุนีและลวดลายประดับอย่างสวยงาม โดยส่วนรวมของรูปแบบอาคารคงได้รับแรงบันดาลใจจากมหาโพธิ์ที่เมืองพุกามที่สร้างขึ้นใน พ.ศ. 1758 ซึ่งรับอิทธิพลจากมหาเจดีย์พุทธคยาอีกต่อหนึ่ง

2. อนิมิตตกะ

คือ สถานที่ที่พระพุทธเจ้าเสด็จขึ้นทอดพระเนตรโพธิบัลลังก์ 7 วัน ในฝั่งของวัดเจ็ดยอดสันนิษฐานว่าคือ ซากองค์เจดีย์ที่พบทางทิศเหนือของเจดีย์วัดเจ็ดยอด เรียกว่า อนิมิตตเจดีย์ หรืออนิมิตเจดีย์ (กรมศิลปากร, 2530 : 160)

3. จังคมเสฏฐะ

คือ สถานที่ที่พระพุทธเจ้าเสด็จจรงกรมอยู่ 7 วันใกล้ต้นมหาโพธิ์ ในฝั่งของวัดเจ็ดยอดจากการขุดค้นของกรมศิลปากรพบร่องรอยซากโบราณสถานทางทิศใต้ของเจดีย์วัดเจ็ดยอด สันนิษฐานว่าคือ รัตนจกกลมเจดีย์ (กรมศิลปากร, 2530 : 161)

4. รตนมรณะ

คือ สถานที่พระพุทธเจ้าประทับนั่งพิจารณาอิริยาบถ 7 วันในเรือนแก้วที่เทพยดานิรมิตถวาย ในฝั่งของวัดเจ็ดยอดสันนิษฐานว่าเป็น ซากองค์เจดีย์ที่พบทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเจดีย์วัดเจ็ดยอด เรียกว่า รตนมรณะเจดีย์ (กรมศิลปากร, 2530 : 161)

5. อชาปาลนิโครธ

คือ สถานที่พระพุทธเจ้าประทับเสวยวิมุตติสุขผลสมาบัติ 7 วันใต้ต้นไทร ปัจจุบันยังไม่พบซากโบราณสถานที่เป็นอชาปาลนิโครธ

6. มุจลินท

คือ สถานที่พระพุทธเจ้าประทับเสวยวิมุตติสุขผลสมาบัติใต้ต้นจิก ในบริเวณวัดเจ็ดยอดพบสระน้ำทางทิศใต้ที่อาจจะสร้างเพื่อสมมุติว่าเป็นที่อยู่ของพญานาคมุจลินท สันนิษฐานว่ามณฑปที่พบอยู่เหนือสระมุจลินทร์ คือ มณฑปมุจลินทร์ (กรมศิลปากร, 2530 : 161)

7. ราชายตนะ

คือ สถานที่พระพุทธเจ้าประทับเสวยวิมุตติสุขผลสมาบัติใต้ต้นเกด ปัจจุบันยังไม่พบซากโบราณสถานที่เป็นราชายตนะ

ส่วนสถาปัตยกรรมอื่นในวัดมหาโพธาราม นอกจากสถูปมหาสถาน ประกอบด้วย

8. วิหารหลวง

ชินกาลล่าวถึง การสร้างมหาวิหารโดยพระเจ้าติโลกราช ใน พ.ศ. 2020 (ชินกาลมาลีปกรณ์, 2510 : 128) กรมศิลปากรขุดพบซากฐานวิหาร ก่อด้วยศิลาแลง ด้านทิศตะวันออกของเจดีย์วัดเจ็ดยอด (กรมศิลปากร, 2530 : 161) อยู่ภายในแนวกำแพงแก้วที่กรมศิลปากรขุดพบ วิหารหลวงหลังปัจจุบันสร้างในปี พ.ศ.2525 ทับแนววิหารเดิม และทับลงบนกำแพงแก้วด้านทิศตะวันออก (กรมศิลปากร, 2530 : 161)

9. กำแพง

จากการขุดค้นของกรมศิลปากร พบแนวกำแพงล้อมรอบองค์เจดีย์เจ็ดยอด (ฝ่ายวิชาการสำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 6 เชียงใหม่, 2540) สันนิษฐานว่าเป็นแนวกำแพงสมัยพระเจ้าติโลกราชที่สร้างพร้อมกับการสร้างสถูปมหาสถาน

วัดมหาโพธาราม เป็นวัดที่สร้างในสมัยพระเจ้าติโลกราช โดยประสงค์อันสูงส่งจากปลูก ต้นมหาโพธิ์อันเป็นสัญลักษณ์ของการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า และทรงมีแนวคิดที่ต้องการสร้าง สถานที่ให้เหมือนกับสภาพแวดล้อมในอินเดียในขณะที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ วัดมหาโพธารามจึง ประกอบด้วยสถูปมหาสถาน 7 แห่งที่พระพุทธเจ้าประทับเสวยวิมุตติสุขก่อนเสด็จประกาศศาสนา พระเจ้าติโลกราชยังโปรดให้สร้างพระวิหาร กำแพง ชุ่มประตู่ ขึ้นพร้อมกันด้วย

จากการศึกษาผังวัดมหาโพธารามพบว่า การสร้างสถูปมหาสถานสมัยพระเจ้าติโลกราช มีความสัมพันธ์กับเรื่องทิศ โดยมีองค์เจดีย์ประธานคือ เจดีย์เจ็ดยอด มีการสร้างกำแพงแก้วล้อม เจดีย์ประธานและวิหารหลวงซึ่งพบซากฐานอยู่ทางทิศตะวันออก นอกเขตกำแพงที่ล้อมรอบองค์ เจดีย์เจ็ดยอดพบสถาปัตยกรรมด้านทิศเหนือ คือ อนิมิสเจดีย์ ด้านทิศตะวันตก คือ รัตนฆรเจดีย์ ด้านทิศใต้ คือ รัตนวงกลมเจดีย์ และทางทิศตะวันออกเฉียงใต้พบสระน้ำและมณฑปมุจลินทร์

สันนิษฐานว่าในการวางผังของสถูปมหาสถาน มีความสัมพันธ์กับคติจักรวาลโดยเป็นคติ เสริม คติหลักในการสร้างคงเพื่อเป็นสถานที่สัญลักษณ์ของการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า

การสร้างสถูปมหาสถานในวัดมหาโพธาราม และมีการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 8 ที่ วัดนี้ สะท้อนบารมีและอำนาจทางการเมืองในสมัยพระเจ้าติโลกราช ด้วยการส่งเสริมศาสนาถือว่าเป็นหน้าที่ของ "พญาธรรมิกราช" ในคติธรรมราชา

ในสมัยพระเจ้าติโลกราช พระองค์ได้เสด็จไปฟังธรรมเทศนาและกระทำการกัลปนาตาม หัวเมืองต่าง ๆ อยู่เสมอ โดยเฉพาะหัวเมืองสำคัญคือ เมืองหริภุญชัย และเมืองลำปาง การกระทำ ดังกล่าวย่อมมีส่วนสร้างความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์กับบรรดาเจ้าเมืองให้ใกล้ชิด และยังเป็น การตรวจตราหัวเมืองอีกด้วย และในสมัยของพญาแก้วดูจะเป็นสมัยที่กษัตริย์ใช้บทบาททำนุบำรุง ศาสนาในหัวเมืองอย่างมาก พบว่าพญาแก้วได้เสด็จไปบำเพ็ญพระราชกุศลในหัวเมืองต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง อีกทั้งยังควบคุมการกัลปนาผู้คนให้แก่วัด โดยกำหนดว่า เมื่อเจ้าเมืองจะอุทิศ แรงงานไพร่ให้เป็นแรงงานวัดจะต้องได้รับพระราชานุญาตเสียก่อน ซึ่งก่อนหน้านั้นไม่ต้องขอ พระราชานุญาต และในส่วนพระองค์ก็ทรงอุทิศแรงงานคน ที่ดิน และผลประโยชน์ต่าง ๆ ให้แก่ วัดตามหัวเมืองต่าง ๆ ทว่าราชอาณาจักร ซึ่งนอกจากจะแสดงว่าพระองค์เป็นราชาที่ทรงธรรมแล้ว ยังสามารถลดอำนาจของเจ้าเมืองได้ระดับหนึ่ง เราจึงพบผังพุทธาวาสแบบจักรวาลคติในวัด พระธาตุหริภุญชัยและวัดพระธาตุลำปางหลวง เพราะ 2 เมืองนี้เป็นเขตการปกครองโดยตรงของ เมืองเชียงใหม่ แสดงถึงการแผ่อำนาจของกษัตริย์เมืองเชียงใหม่

วัดพระธาตุหริภุญชัย

วัดพระธาตุหริภุญชัยเป็นวัดสำคัญของเมืองหริภุญชัยและเมื่อเมืองหริภุญชัยเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านนา กษัตริย์ในราชวงศ์มังรายหลายพระองค์ทรงทำนุบำรุงอย่างต่อเนื่อง ต่อมาเมื่อล้านนาภาวะช่วงสงคราม ทำให้วัดพระธาตุหริภุญชัยกลายเป็นวัดร้างชั่วระยะหนึ่ง และเมื่อได้รับการฟื้นฟูเมืองในสมัยพระเจ้ากาวิละ วัดพระธาตุหริภุญชัยซึ่งเป็นวัดสำคัญก็ได้รับการทำนุบำรุงขึ้นใหม่ สืบมาจนปัจจุบัน

สถาปัตยกรรมสำคัญในผังพุทธาวาสของวัดพระธาตุหริภุญชัย ประกอบด้วย

1. พระเจดีย์

ตำนานมูลศาสนากล่าวว่า เมื่อพญาอาทิตยราช พบพระบรมสารีริกธาตุ จึงให้นักปราชญ์มาพิจารณาดูฤกษ์มงคลแล้วก่อที่รองโกศธาตุเป็นสี่เสาดังเสาปราสาทสูงได้ 12 ศอก ให้เป็นประตูโค้งทั้งสี่ด้าน อยู่ภายนอกโกศธาตุเจดีย์ (ตำนานมูลศาสนา, 2544 : 179-180) พระเจดีย์ในระยะแรกจึงสามารถมองเห็นโกศบรรจุพระธาตุจากภายนอกได้ ต่อมาสมัยพญาสวาวาสิตธิ์(สรวาสิตธิ์) ทรงก่อมณฑปครอบปราสาทที่พญาอติยราชสร้างไว้ สูงได้ 24 ศอก (ตำนานมูลศาสนา, 2544 : 181) ในสมัยพญามังราย เมื่อทรงให้อ้ายฟ้าครองเมืองหริภุญชัยแล้ว ข้าพระธาตุและพระภิกษุสงฆ์ในเมืองหริภุญชัยต้องการบูรณะองค์พระธาตุใหม่ เมื่อไปแจ้งแก่พญามังราย พระองค์ก็อนุญาตให้กระทำ คนทั้งหลายจึงไปเอาหินมาแล้วก่อครอบให้กลม ไม่ให้เป็นดังคูหาเหมือนดังเมื่อก่อนนั้น สูงได้ 70 ศอก (ตำนานมูลศาสนา, 2544 : 187) ในสมัยพญาแสนเมืองมาได้ทรงห่มพระธาตุเจดีย์หริภุญชัยด้วยทองคำหนักสองแสนหนึ่งหมื่น (ชินกาลมาลีปกรณ์, 2510 : 119)

และการบูรณะองค์เจดีย์ครั้งสำคัญ คือการบูรณะในสมัยพระเจ้าติโลกราช พระองค์โปรดให้สร้างพระเจดีย์ขึ้นใหม่ โดยก่อสวมทับของเดิม กว้าง 12 วา 2 ศอก สูง 23 วา เป็นเจดีย์ทรงระฆังที่เห็นเป็นรูปแบบศิลปกรรมขององค์เจดีย์ในปัจจุบัน (สันติ เล็กสุขุม, 2538 : 106-107) ใน พ.ศ. 2055 สมัยพญาแก้ว ทรงนำทองคำจำนวนสองหมื่นห้าพันห่มองค์พระธาตุเจดีย์ (ชินกาลมาลีปกรณ์, 2510 : 139) ซึ่งตรงกับพงศาวดารโยนกที่กล่าวถึงการบูรณะใน จ.ศ. 873 ว่าพญาแก้วทรงปฏิสังขรณ์พระมหาธาตุเจดีย์หลวงเมืองหริภุญชัย (พงศาวดารโยนก, 2507 : 360) ใน พ.ศ. 2062 พญาแก้วโปรดให้ช่างทำรั้วทองเหลืองล้อมองค์พระธาตุเจดีย์ (ชินกาลมาลีปกรณ์, 2510 : 160)

เจดีย์พระธาตุหริภุญชัยได้รับการบูรณะในปี พ.ศ. 2500 โดยรัฐบาลไทยได้ให้งบประมาณสำหรับบูรณะองค์พระธาตุเป็นเงิน 1 ล้านบาท พระธาตุเจดีย์องค์นี้ปัจจุบันมีความสูง 24 วา 2 ศอก ฐานกว้าง 12 วา 2 ศอก 1 คืบ

2. วิหารหลวง

วิหารหลวง เป็นวิหารขนาดใหญ่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกขององค์พระธาตุเจดีย์ แต่เดิมในสมัยราชวงศ์จามเทวีไม่พบหลักฐานเอกสารว่ามีการสร้างวิหารในตำแหน่งนี้ พบเพียงเรื่องการสร้างสุวรรณเจดีย์ โดยพระนางปทุมวดี อัครมเหสีของพระเจ้าอาทิตย์ราช แต่สันนิษฐานว่าตำแหน่งของวิหารหลวงทางทิศตะวันออกนี้น่าจะมีมาแต่เดิม และได้รับการสร้างขึ้นใหม่ในตำแหน่งเดิมในหลายสมัย

หลักฐานทางเอกสารที่กล่าวถึงการสร้างวิหารหลวงพบว่า ชินกาลมาลีปกรณ์ กล่าวถึงพญาแก้ว "โปรดให้สร้างวิหารใหญ่วัดพระธาตุหริภุญชัยในนครหริภุญชัย" ใน พ.ศ. 2057 (ชินกาลมาลีปกรณ์, 2510 : 139) ตรงกับที่พงศาวดารโยนกกล่าวถึง จ.ศ. 875 (พ.ศ. 2056) ว่าพญาแก้วทรงสร้างวิหารหลวง ณ วัดพระธาตุหริภุญชัย (พงศาวดารโยนก, 2507 : 361) ต่อมาพบการกล่าวถึงการสร้างวิหารหลวงอีกครั้งว่าถูกสร้างขึ้นใหม่เมื่อ พ.ศ. 2421 สมัยเจ้าดาราดิเรกรัตนไพโรจน์ ประมาณปี พ.ศ. 2458 เกิดพายุใหญ่พัดวิหารหลวงไม้สักหลังนี้พังลงทั้งหลัง เหลือเพียงพระพุทธรูปองค์ประธานเท่านั้นที่ไม่ได้รับความเสียหาย มีการสร้างวิหารขึ้นใหม่ในสมัยเจ้าจักรคำขจรศักดิ์ และยังคงสภาพทางสถาปัตยกรรมจนทุกวันนี้ โดยมีครูบาศรีวิชัยเป็นผู้อำนวยการบูรณะ

พร้อมกันนี้ครูบาศรีวิชัยยังได้บูรณะวิหารอีก 5 หลังในบริเวณวัดพระธาตุหริภุญชัยคือ วิหารพระเจ้าละโว้ วิหารพระพุทธ วิหารพระเจ้าทันใจ วิหารอัฐสารส และวิหารพระมหากัจจายน ซึ่งวิหารพระเจ้าละโว้ วิหารพระพุทธ วิหารพระเจ้าทันใจ เป็นวิหารทิศที่อยู่ตั้งในเขตกำแพงชั้นในหรือเขตพุทธาวาสของวัดพระธาตุหริภุญชัย

3. วิหารทิศ

ในเขตพุทธาวาสของวัดพระธาตุหริภุญชัยนั้น ด้านทิศตะวันออกเป็นพระวิหารหลวง และรอบพระวิหารหลวงยังมีวิหารทิศที่อยู่รอบทั้ง 3 ทิศ คือ ทิศเหนือ ทิศใต้ และทิศตะวันตก

3.1 **วิหารพระเจ้าละโว้** อยู่ด้านทิศเหนือขององค์พระธาตุเจดีย์ สันนิษฐานว่าสร้างในสมัยพญาแก้ว ตามที่ชินกาลกล่าวไว้ว่า พ.ศ. 2061 พญาแก้ว "โปรดให้ยกวิหารขึ้นหลังหนึ่งในด้านทิศเหนือแห่งพระธาตุเจดีย์หลวงหริภุญชัยนั้น" (ชินกาลมาลีปกรณ์, 2510 : 149) และได้รับการบูรณะในสมัยพระเจ้ากาวิละ (พงศาวดารโยนก, 2507 : 463) ภายในวิหารพระเจ้าละโว้

ประดิษฐานพระพุทธรูปยืนขนาดใหญ่คือ “พระละโว้” และตัววิหารหลังปัจจุบันเป็นวิหารที่สร้างใหม่โดยช่างสมัยครุภาศรีวิชัย

ทางบริเวณมุมด้านตะวันตกเฉียงเหนือขององค์พระธาตุเจดีย์มี **สุวรรณเจดีย์** สร้างโดยพระนางปทุมวดี อัครมเหสีของพระเจ้าอาทิตยราช และมีวิหาร 3 หลัง ประกอบด้วย

3.2 **วิหารพระพันตน** ภายในวิหารมีพระพุทธรูปต่าง ๆ จำนวนมาก ตัววิหารตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของวิหารพระละโว้

3.3 **วิหารพระเจ้ากัณเฑาะหรือพระเจ้าตนแดง** ภายในประดิษฐานพระพุทธรูปนั่งปางมารวิชัย ก่ออิฐถือปูน ทาด้วยสีแดง ตัววิหารตั้งอยู่ทางมุมสุดทิศตะวันตกเฉียงเหนือของผังพุทธาวาส

3.4 **วิหารพระไสยาสน์** ภายในประดิษฐานพระพุทธรูปนอน ก่ออิฐถือปูน ลงรักปิดทอง ตัววิหารตั้งอยู่ทางทิศเหนือของวิหารพระละโว้

วิหารทั้งสามหลัง คือ วิหารพระพันตน วิหารพระเจ้ากัณเฑาะ และวิหารพระไสยาสน์ สันนิษฐานว่าสร้างก่อน พ.ศ. 2060 เพราะพบการกล่าวถึงวิหารทั้งสามหลังในนิราศหริภุญชัย (สิงฆะ วรรณสัย, 2516 : 47) นิราศหริภุญชัยเป็นนิราศที่แต่งในปีเม็งเป่าเพราะมีหลักฐานว่ากล่าวถึงพระแก้วมรกตอยู่ที่วัดเจดีย์หลวง ซึ่งพระแก้วมรกตนั้นประดิษฐานที่วัดเจดีย์หลวงระหว่าง พ.ศ. 2011-2091 ในระหว่างนี้มีปีเม็งเป่าปีเดียวคือ พ.ศ. 2060 (ประเสริฐ ณ นคร, 2516 : [12])

ดังนั้นกลุ่มวิหารด้านมุมทิศตะวันตกเฉียงเหนือ คือ วิหารพระพันตน วิหารพระกัณเฑาะ และวิหารพระไสยาสน์ พร้อมทั้งสุวรรณเจดีย์ ซึ่งจากหลักฐานนิราศหริภุญชัย พบว่ามีมาก่อน พ.ศ. 2060 แต่ไม่มีการกล่าวถึงในตำนานวัดพระธาตุหริภุญชัย สันนิษฐานว่าอาจเป็นสถาปัตยกรรมกลุ่มที่มีมาก่อนการสร้างกำแพงแก้วในสมัยพระเจ้าติโลกราช เมื่อพระเจ้าติโลกราชสร้างกำแพงแก้วชั้นในเขตพุทธาวาสวัดพระธาตุหริภุญชัย วิหารทั้ง 3 หลังดังกล่าวจึงเข้ามาอยู่ในผังอย่างไม่ได้เข้าในระบบทิศ เมื่อมีการสร้างวิหารทิศในสมัยพญาแก้วและพระเมืองเกศเกล้าจึงสร้างตามคติจักรวาลตามทิศสำคัญครบ 4 ทิศ คติจักรวาลในผังเขตพุทธาวาสของวัดพระธาตุหริภุญชัยนั้น จึงเริ่มมีความชัดเจนในสมัยพระเจ้าติโลกราช ที่มีการสร้างกำแพงชั้นใน ทั้งยังสร้างประตูโขง ซึ่งเป็นสัญลักษณ์สำคัญในการเข้าสู่จักรวาลที่มีศูนย์กลางที่เขาศระสุเมรุคือองค์พระธาตุเจดีย์

3.5 **วิหารพระพุทธรูป** อยู่ด้านทิศใต้ขององค์พระธาตุเจดีย์ สันนิษฐานว่าสร้างในสมัยพระเมืองเกศเกล้า (สิงฆะ วรรณสัย, 2516 : 33) ภายในประดิษฐานพระพุทธรูปนั่งปางมารวิชัย ตัววิหารปัจจุบันสร้างใหม่โดยช่างสมัยครุภาศรีวิชัย

ด้านหลังวิหารพระพุทธมี **วิหารพระบาทสี่รอย** เป็นวิหารที่สร้างใหม่ เป็นการจำลอง พระพุทธบาทสี่รอย จาก อ. แมริม จ. เชียงใหม่

3.6 **วิหารพระทันใจ** อยู่ด้านทิศตะวันตก ภายในประดิษฐานพระพุทธรูปปางลีลาสมัย เชียงแสนขนาดใหญ่หล่อด้วยโลหะเรียกว่า“พระเจ้าทันใจ” แต่ในตำนานพระธาตุเจ้าหริภุญชัย กล่าวถึงการสร้างวิหารพระเมืองลกเจ้าด้านทิศตะวันตก ในสมัยพญาแก้ว (สิงหะ วรรณสัย, 2516 : 30) สันนิษฐานว่าอาจจะเป็นตำแหน่งของวิหารหลังนี้แต่เดิม ตัววิหารหลังปัจจุบันสร้างใหม่โดย ช่างสมัยครูบาศรีวิชัย

และทางด้านทิศตะวันตกขององค์พระธาตุเจดีย์นี้ยังมี 3.7 **ศาลาพิพิธภัณฑสถาน** เป็น อาคารสร้างใหม่ เพื่อใช้เก็บรักษาโบราณวัตถุ เช่น พระพุทธรูป ศิลาจารึก ฯลฯ

4. หอพระไตรปิฎก(หอธรรม)

ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของวิหารหลวง เป็นที่บรรจุหนังสือใบลานจารึกด้วย อักษรพื้นเมือง มีข้อความเป็นนิทานธรรมและประวัติของบ้านเมือง อันเป็นวรรณกรรมสำคัญของ ล้านนา หอธรรมหลังนี้สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างสมัยเจ้าน้อยอินททยงยศ ประมาณปี พ.ศ. 2445 สร้างเป็นศาลายูบงตึกก่ออิฐถือปูนเป็นแบบศิลปะของล้านนาที่นิยมในสมัยนั้น ตกแต่งด้วย ลวดลายไม้จำหลักสวยงาม ตรงกลางหลังคาหอไตรมียอดฉัตรตั้งอยู่

5. หอระฆัง

ตั้งอยู่ทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือของวิหารหลวง เป็นสถาปัตยกรรมแบบรัตนโกสินทร์ ที่สร้างในสมัยเจ้าจักรคำขจรศักดิ์ใน พ.ศ. 2481 ก่อเป็นซุ้มสี่เหลี่ยมฐานคอนกรีต ตกแต่งลวดลาย ตัวสถาปัตยกรรมทำเป็นสองชั้น ชั้นบนทำเป็นซุ้มขนาดเล็กมียอดแหลมตามเหลี่ยมแขนระฆัง มี หอระฆังใหญ่ตั้งอยู่ ระฆังนี้หล่อในสมัยเจ้าหลวงดาราดีเรรัตนไพโรจน์ ชั้นล่างแขนกังสดาล ขนาดใหญ่ฝีมือของครูบาเผ่าสูงเม่น มีคำจารึกว่า “หล่อกังสดาลเมื่อศักราชได้ 1222 ตัว ปีกดสัน เดือน 9 ออก 3 ค่ำ วันอังคารหล่อ กัญจนมหาเถรเจ้าวัดป่าเมืองแพร่ เป็นเค้าแก่ศรัทธาภายใน เจ้า เมืองหลวงเชียงใหม่เป็นเค้าแก่ภายนอก ศรัทธาภายในภายนอกพร้อมกันสร้างในวัดพระสิงห์ เวียง เชียงใหม่ นำมาไว้เป็นเครื่องบูชาทานกับพระธาตุเจ้า” นับว่าเป็นกังสดาลขนาดใหญ่ที่สุดของ ประเทศ ซึ่งเชื่อกันว่าถ้าผู้ใดได้ตีกังสดาลนี้แล้ว สามารถส่งเสียงไปถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

6. เขาพระสุเมรุ

ถัดจากหอพระไตรปิฎกลงมาทางด้านใต้มี “เขาสุเมรุ” ซึ่งถือว่าเป็นหลักเมืองหรือหลักโลก ตั้งอยู่ ฐานส่วนล่างเป็นแท่นวงกลมก่ออิฐถือปูนสูงประมาณ 2 เมตร ส่วนบนเป็นชั้นวงกลมไล่ขึ้นไปเป็นยอด สร้างหลักหกเหลี่ยมมีซุ้ม 6 ทิศ เฉพาะส่วนที่เป็นชั้นจนถึงส่วนยอดที่เป็นหลักนั้นทำ

ด้วยโลหะประดิษฐ์ลวดลายสวยงาม เขาสิเนรุ หรือ หลักโลกนี้ เชื่อว่าเป็นของที่มาจากสวรรค์ ส่วนประวัติการสร้างนั้นเป็นมาอย่างไรสืบความไม่ได้ความชัดเจน เขาสิเนรุนี้มีแท่นบูชาทางด้าน ตะวันออก ชาวลำพูนนิยมบูชาเขาสิเนรุนี้ โดยถือว่าเป็นภูเขาที่เกี่ยวกับประวัติของพระพุทธเจ้า

7. กำแพงและซุ้มโขง

ตำนานพระธาตุหริภุญชัยกล่าวว่า มีการก่อกำแพงชั้นในโดยพระเจ้าติโลกราช เป็นกำแพง ด้านกว้างทางทิศเหนือได้ 43 วา 1 ศอก ด้านยาวไปทางตะวันตกตะวันออก 70 วา ล้อมทั้ง 4 ด้าน ให้มีประตูโขง 3 แห่ง คือ ด้านตะวันออก เหนือ และได้ (ปัจจุบัน มีประตูเข้าออกกำแพงชั้นใน 4 ด้าน ประตูด้านทิศตะวันตกอยู่ติดกับวิหารพระเจ้าทันใจ)

และพระเจ้าติโลกราชยังโปรดให้ก่อปราการชั้นนอก ด้านกว้างทางทิศเหนือได้ 100 วา ด้านยาวไปทางตะวันตกตะวันออก 100 วา 2 ศอก ล้อมทั้ง 4 ด้าน ให้มีประตูโขง 4 แห่ง คือ ด้าน ตะวันออก ตะวันตก เหนือ และได้ และให้สร้างรัตนฐานทิวาฐาน (กุฏิ) 4 มุมพระบรมธาตุ เพื่อให้เป็นที่อยู่ของพระภิกษุที่อยู่เฝ้าพระบรมธาตุ (สงวน โชติสุวรัตน์, 2508 : 519-520)

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 พบการสร้างกำแพงล้อมฝังพุทธาวาสของวัดหลวง ที่มีหลักฐาน ชัดเจนทั้งทางวัตถุและเอกสารว่าถูกสร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าติโลกราชในวัดหลวงหลายวัด อาทิ วัดเจดีย์หลวง วัดมหาโพธาราม วัดพระธาตุหริภุญชัย และวัดพระธาตุลำปางหลวง โดยกำแพงนี้ เป็นสัญลักษณ์แทนความหมายของกำแพงจักรวาล และกำแพงพุทธาวาสนั้นมีประตูทางเข้าออก ที่เรียกว่า ประตูโขงหรือซุ้มโขง เป็นสถาปัตยกรรมเฉพาะที่พบในเขตวัฒนธรรมล้านนาและจะพบ ในวัดหลวงสำคัญเท่านั้น รูปแบบของสถาปัตยกรรมและลวดลายประดับของซุ้มโขงเปรียบเสมือน เป็นจักรวาลย่อยที่ประกอบเป็นส่วนหนึ่งของจักรวาลใหญ่คือฝังวัดหลวงภายในกำแพง กำแพง พุทธาวาสจึงเป็นการสร้างขอบเขตให้เกิดเป็นจักรวาล ๆ หนึ่ง สร้างสรรค์ระบบระเบียบทางพื้นที่ ขึ้นมาจากความไร้ระเบียบ หรือการสร้างเขตทำให้พื้นที่ภายในเกิดมีความหมายศักดิ์สิทธิ์ และ ซุ้มโขงก็คือทางเข้าพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ในความหมายของคติจักรวาลทางพุทธศาสนา

ฝังวัดพระธาตุหริภุญชัย แสดงการสร้างศูนย์กลางที่เป็นเอกลักษณ์ของสถาปัตยกรรม สมัยพุทธศตวรรษที่ 21 พื้นที่ที่ถูกกำหนดให้เป็นศูนย์กลางจักรวาลจะเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ในการ ประกอบพิธีกรรม การกระทำพิธีกรรมทางศาสนาใด ๆ โดยกษัตริย์จึงเปรียบเสมือนพิธีกรรมอัน ศักดิ์สิทธิ์ ณ ศูนย์จักรวาล เป็นการตอกย้ำถึงพระราชอำนาจของกษัตริย์เมืองเชียงใหม่ การใช้ จักรวาลคติในการวางผังจึงเป็นรูปแบบของการนำความเชื่อมาใช้ร่วมกับการปกครองชุมชน

วัดหลวงสำคัญอีกแห่งของอาณาจักรล้านนาคือ วัดพระธาตุลำปางหลวง ตั้งอยู่ที่เวียงพระธาตุลำปางหลวง เมืองลำปาง แต่เดิมนั้นมีตำนานระบุการสร้างพระธาตุเจดีย์มาก่อนแล้ว ต่อมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 เริ่มมีความชัดเจนในการสร้างผังพุทธาวาส โดยเฉพาะในสมัยพระเจ้าติโลกราช

วัดพระธาตุลำปางหลวง

1. พระเจดีย์

ตามตำนานว่าเป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุพระพุทธรูปเจ้าส่วนพระนลาฏข้างขวา และกระดูกคอ ไม่มีเอกสารแน่ชัดว่าสร้างขึ้นเมื่อใด แต่จากรูปแบบสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมที่พบในปัจจุบันสันนิษฐานว่าเป็นการบูรณะขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 21 สมัยพระเจ้าติโลกราช เป็นเจดีย์ทรงกลมแบบพื้นเมืองล้านนาสมเจดีย์ทรงกลมศิลปะสุโขทัย ก่ออิฐถือปูน ฐานกว้างด้านละ 24 เมตร สูง 45 เมตร หุ้มทองจังโกปิดทองทั้งองค์

2. วิหารหลวง

เป็นวิหารประธานตั้งอยู่ด้านทิศตะวันออกขององค์พระธาตุเจดีย์ มีการวางผังอยู่ในแนวแกนตะวันออกตะวันตกแนวเส้นเดียวกับประตูโขงและองค์พระธาตุเจดีย์ วิหารหลวงหลังที่พบในปัจจุบันนี้มีลักษณะเป็นวิหารโถงขนาดใหญ่ ผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กว้าง 17 เมตร ยาว 36 เมตร หลังคาทรงจั่วซ้อนชั้นด้านหน้า 3 ชั้นด้านหลัง 2 ชั้น โครงสร้างเครื่องไม้หลังคามุงกระเบื้องดินเผา ส่วนบนมีแผงไม้สักเป็นกระดานลูกฟักต่อลงมาจากชายคาด้านในเรียกว่า แผงคอสองหรือแผงไม้คอสอง ถัดลงมาเปิดโล่งจนถึงพื้น วิหารโถงเช่นนี้คงเป็นที่นิยมในล้านนา ด้านในของแผงคอสองมีการเขียนภาพเป็นเรื่องราวในชาดก ภายในวิหารมีมณฑปปราสาทยอดแหลมประดิษฐานพระพุทธรูปพระเจ้าล้านทองก่อกอิฐปิดทอง พระวิหารหลวงนี้ได้รับการบูรณะครั้งล่าสุดในปี พ.ศ. 2466 ในสมัยของครูบาทวีรวิชัย

3. วิหารทิศ

3.1 **วิหารน้ำแต้ม** ตั้งอยู่ทางทิศเหนือขององค์พระธาตุ เป็นวิหารโถงขนาดเล็ก ผังของวิหารน้ำแตมนั้นเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กว้าง 8 เมตร ยาว 20 เมตร และสูง 7 เมตร หลังคาทรงจั่วลดด้านหน้า 3 ชั้นด้านหลัง 2 ชั้น ตามแบบเอกลักษณ์วิหารล้านนา วิหารน้ำแตมนี้เป็นวิหารที่มีรูปร่างสัดส่วนสวยงาม มีคุณค่าทางสถาปัตยกรรมมาก โครงสร้างเป็นเครื่องไม้หลังคามุงกระเบื้องดินเผา ประดิษฐานพระประธานเป็นพระพุทธรูปสำริด ขนาดหน้าตักกว้าง 45 นิ้ว นามว่าพระเจ้าสามหมื่นทอง ภายในตกแต่งด้วยภาพจิตรกรรมบนแผ่นไม้คอสองและที่ผนังด้านหลังพระประธาน สันนิษฐานว่า วิหารน้ำแต้มสร้างขึ้นประมาณ พ.ศ. 2019-2044 สมัยเจ้าหาญศรีรัตนครองเมืองลำปาง

3.2 **วิหารตันแก้ว** ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือขององค์พระธาตุ หรืออยู่ทางทิศเหนือของพระวิหารหลวง ไม่มีประวัติการกล่าวถึงที่มาในการสร้างและใครเป็นผู้สร้าง พบเพียง

ประวัติได้รับการบูรณะครั้งล่าสุดใน พ.ศ. 2510 ภายในวิหารมีพระพุทธรูปประธานที่สร้างโดยเจ้าหนานทิพย์ช้าง เป็นพระพุทธรูปสำคัญของตระกูล ณ ลำปาง มีการทำบุญในเดือนกรกฎาคมทุกปี

3.3 วิหารพระพุทธ ตั้งอยู่ทางทิศใต้ขององค์พระธาตุ คู่กับวิหารน้ำแต้ม ผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กว้าง 10 เมตร ยาว 25 เมตร เป็นวิหารแบบพื้นเมืองที่มีผนังปิด มีประตูหน้าต่างเดิมคงเป็นวิหารโถงแต่มีการบูรณะภายหลัง ภายในประดิษฐานพระประธานเป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัยขนาดหน้าตักกว้าง 40 นิ้ว ที่ในตำนานระบุว่า พระพุทธรูปเจ้าองค์หลวง เชื่อว่าสร้างในสมัยเจ้าหมื่นคำเพชร ใน พ.ศ. 2019 (สุพล ดำริห์กุล, 2543 : 77-78)

3.4 วิหารพระละโว้ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกขององค์พระธาตุ ตำนานพระธาตุลำปางหลวงกล่าวว่า “วิหารตะวันตกไว้พระศิลาเจ้า อันพระยาละโว้ พ่อนางจามให้มาเอาไว้ เป็นที่ไหว้แก่อนันตยศ ผู้เป็นหลานตน อยู่กินเมืองนครนั้นแล” (สงวน โชติสุขรัตน์, 2515 : 352)

3.5 หอพระพุทธรูป ตั้งอยู่ทางด้านหลังของวิหารพระพุทธรูป เป็นอาคารทรงมณฑป ก่ออิฐเป็นผนังทึบ ตั้งอยู่บนฐานสูง กว้างยาวประมาณ 9.50 เมตร สร้างครอบรอยพระพุทธรูปหลังคาจั่วมีชายคาล้อมรอบ สร้างขึ้นในสมัยเจ้าหาญแต่ทอง ใน พ.ศ. 1992

4. อุโบสถ

ตั้งอยู่ทางมุมทิศตะวันตกเฉียงใต้ของผังพุทธาวาส เป็นอุโบสถขนาดเล็ก ไม่พบประวัติว่าสร้างในสมัยใด ซึ่งในคติของล้านนา อุโบสถมีความสำคัญน้อยกว่าพระวิหาร และตำแหน่งของอุโบสถมักไม่มีกฎเกณฑ์ที่แน่นอน (สันติ เล็กสุขุม, 2538 : 76) แต่เดิมนั้นสันนิษฐานว่าวัดพระธาตุลำปางหลวงจะใช้อุโบสถที่เป็นอุทกสีมา เพราะมีบ่อน้ำอยู่ด้านหน้าวัด

5. ไผ่ชะจาว

เป็นต้นไม้ใหญ่ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของผังพุทธาวาส เป็นต้นไม้ที่มีเรื่องราวเกี่ยวกับการเสด็จมาของพระพุทธเจ้า ณ ดินแดนนี้ ตามตำนานพระธาตุกล่าวว่า มีลัวะผู้หนึ่งชื่อว่า อ้ายคอน เอาไผ่ชะจาวคอนมะพร้าวกับกระบอกน้ำผึ้งไปถวายพระพุทธเจ้า ครั้นถวายแล้วพระพุทธเจ้าจึงเอาไผ่ชะจาวปักไว้ที่นั่น ต้นชะจาวก็ได้งอกงามเติบโตขึ้น (สงวน โชติสุขรัตน์, 2508 : 99)

6. กุมภภัณฑ์

ภายในเขตพุทธาวาสของวัดพระธาตุลำปางหลวง พบการก่อรูปกุมภภัณฑ์ 2 ตน ตนหนึ่งอยู่หน้าพระธาตุด้านทิศเหนือ อีกตนหนึ่งอยู่หลังพระธาตุ มีความเชื่อกันว่าเป็นผู้รักษาปกป้องพระบรมธาตุ หรืออาจเป็นความเชื่อเดิมของของถิ่นที่ถูกปรับให้เข้าคติพุทธศาสนา

7. กำแพงและประตูโขง

อาณาเขตพุทธาวาสของวัดพระธาตุลำปางหลวงใช้กำแพงพุทธาวาสเป็นตัวกำหนดขอบเขต ตำนานพระธาตุลำปางหลวงกล่าวว่า ในสมัยพระเจ้าติโลกราช เจ้าหมื่นคำเพชรเจ้าเมืองลำปางสร้างกำแพงขึ้นใหม่ ปัจจุบันกำแพงพุทธาวาสวัดพระธาตุลำปางหลวงมีประตูทางเข้าออก 3 ด้าน คือ ประตูด้านทิศตะวันออกซึ่งเป็นทางเข้าหลักสู่พระวิหารหลวง มีลักษณะเป็นซุ้มประตูขนาดใหญ่ที่เรียกว่าประตูโขงหรือซุ้มโขง ประตูทางเข้าด้านทิศเหนือซึ่งจะเข้าสู่เขตพุทธาวาสทางวิหารน้ำแต้ม และประตูด้านทิศใต้ทางวิหารพระพุท

ในอดีตร ภายในเขตพุทธาวาส พื้นน่าจะเป็นทรายเป็นส่วนใหญ่ แต่ปัจจุบันคงเหลือเพียงลานทรายทางด้านทิศใต้รอบต้นชะจาวเท่านั้น ด้านทิศเหนือและรอบองค์พระธาตุได้ถูกปรับเป็นวัสดุใหม่ไปแล้ว

ประตูทางเข้าหลักของวัดสำคัญในล้านนา จะอยู่ทางทิศตะวันออกแนวแกนเดียวกับพระวิหารหลวงและองค์เจดีย์ ซุ้มโขงวัดพระธาตุลำปางหลวงมีลักษณะทรงมณฑปปราสาท เป็นงานที่สวยงาม มีส่วนยอดซ้อนกันเป็นชั้น ๆ คล้ายยอดมณฑปปราสาทภายในวิหารหลวง แต่ละชั้นมีซุ้มสี่ทิศ ตกแต่งด้วยปูนปั้นลวดลายพันธุ์พฤกษาเป็นลายเครือและสัตว์ในหิมพานต์ โดยลักษณะการออกแบบและตกแต่งซุ้มโขงนี้น่าจะเป็นสัญลักษณ์ที่เกี่ยวกับคติจักรวาล โดยเป็นหนึ่งในจักรวาลย่อยที่ประกอบเป็นจักรวาลใหญ่ ทางด้านหน้าวัดมีบันไดทางขึ้น รวบรวมได้ทั้งสองข้างทำเป็นรูปมกรคาบนาคร ที่เชิงบันไดมีรูปสิงห์ก่ออิฐปูนปั้นขนาดใหญ่สองตัว สร้างขึ้นในสมัยเจ้าหอคำดวงทิพย์ เจ้าผู้ครองเมืองลำปาง พ.ศ. 2331

ผังพุทธาวาสวัดพระธาตุลำปางหลวงที่พบในปัจจุบัน จึงยังคงเป็นผังที่มีรูปแบบมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 21 ซึ่งแสดงถึงคติจักรวาลอย่างชัดเจน โดยมีองค์ประกอบของจักรวาลครบและสมบูรณ์ ประกอบด้วยเขาพระสุเมรุคือองค์พระธาตุเจดีย์ วางอยู่ในแนวแกนเดียวกับวิหารหลวง ซึ่งเป็นวิหารโถงหันหน้าทางทิศตะวันออก มีวิหารครบทุกทิศสำคัญ 4 ทิศ และมีวิหารทิศสำคัญคือวิหารทิศใต้ ซึ่งในผังพบวิหารพระพุท เป็นวิหารทิศใต้ ชื่อเดียวกับวิหารพระพุท ด้านทิศใต้ของวัดพระธาตุหริภุญชัย แสดงการให้ความสำคัญกับทิศใต้เช่นเดียวกับผังวัดพระสิงห์ เมืองเชียงใหม่

ผังวัดพระธาตุลำปางหลวง มีความชัดเจนในการสร้างศูนย์กลางที่เป็นเอกลักษณ์ของสถาปัตยกรรมสมัยพุทธศตวรรษที่ 21 เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ในการประกอบพิธีกรรมโดยกษัตริย์เมืองเชียงใหม่ เช่นการที่พระเจ้าติโลกราชเคยเสด็จมานมัสการพระธาตุลำปางหลวง เปรียบเสมือนมีพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ ณ ศูนย์จักรวาล เป็นการตอกย้ำถึงพระราชอำนาจของ

กษัตริย์เมืองเชียงใหม่ต่อการปกครองเมืองลำปาง เป็นการใช้คติจักรวาลในการวางผังร่วมกับการปกครอง

คติจักรวาลในการวางผังวัดหลวงล้านนาไม่ได้เกิดขึ้นในช่วงเวลานั้น แต่เกิดจากการสะสมแนวคิด โดยพัฒนาการชัดเจนในช่วงพระเจ้าติโลกราชถึงพญาแก้ว พบการบูรณะวัดหลวงสำคัญหลายแห่งให้ผังพุทธาวาสมีความเป็นผังแบบจักรวาลคติที่ชัดเจน

รูปแบบการวางผังแบบจักรวาลคติของวัดหลวงล้านนาที่ครอบคลุมบูรณตามแนวคิดทางพุทธศาสนาในช่วงเวลานั้น สันนิษฐานว่าจะเป็นรูปแบบดังต่อไปนี้คือ มืองค์เจดีย์เป็นศูนย์กลางวิหารทิศ 4 ทิศวางตามแนวแกนที่สัมพันธ์กับองค์เจดีย์ โดยวิหารหลวงจะอยู่ด้านทิศตะวันออกเป็นอาคารหลักในการประกอบศาสนพิธี ในทิศเสริมตามทิศเฉียง 4 ทิศอาจจะพบเป็นตำแหน่งของวิหาร, หอไตร, หอระฆัง, หอพระพุทธรูป, ต้นไม้, บ่อน้ำ, กุ่มกัณฑ์ โดยพื้นที่ทั้งหมดเป็นทราย มีกำแพงรอบผังเรียกว่าศาลาบาตร ประตูทางเข้าออกมี 3 ด้านโดยมีประตูโขงทางด้านทิศตะวันออก เขตสังฆาวาสมักจะพบอยู่บริเวณทิศใต้ของผังพุทธาวาส ตามแนวคิดของพุทธศาสนาลังกาวงศ์

วัดหลวงของล้านนาช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 นั้น เขตพุทธาวาสจะประกอบด้วย พระเจดีย์ ซึ่งในวัดหลวงนั้นพบว่าจะจะเป็นพระบรมธาตุเจดีย์ วิหารซึ่งจะเรียกวิหารที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกขององค์เจดีย์ว่าวิหารหลวง ส่วนวิหารทิศคือวิหารที่ตั้งอยู่ตามทิศเหนือ ใต้ และตะวันตก กำแพงพุทธาวาส และซุ้มประตูหรือซุ้มโขง ส่วนอุโบสถและหอไตร อาจจะอยู่ในผังพุทธาวาสหรือไม่ก็ได้ ไม่มีกฎเกณฑ์แน่นอน และหากเราแทนที่สัญลักษณ์กับสถาปัตยกรรมเหล่านี้จากคติพุทธศาสนา องค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมที่ปรากฏเป็นผังพุทธาวาสนี้สามารถเรียกได้ว่า “คติจักรวาล” ในการทำเช่นนั้นทำให้พื้นที่ว่างมีความหมายขึ้น โดยได้สร้างสรรค์ระบบระเบียบทางพื้นที่ขึ้นมาจากความไร้ระเบียบ หรือการทำให้พื้นที่ว่างเกิดมีความศักดิ์สิทธิ์ โดยเป็นการสร้างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ขึ้นในท่ามกลางสิ่งแวดล้อมอันเป็นโลกียะ

แต่การแทนที่ความหมายหรือการเป็นสัญลักษณ์นั้น มิได้เพียงทดแทนความหมายในสิ่งที่เราสามารถมองเห็นหรือเปรียบเทียบโดยกายภาพ สัญลักษณ์สามารถแทนเรื่องของสิ่งที่คล้ายคลึงกับจินตนาการ สัญลักษณ์บ่งถึงสิ่งบางสิ่งที่มีอยู่ในโลกแห่งประสบการณ์ที่เราสามารถสัมผัสหรือเข้าใจได้ทางความคิด โดยปรกตีสัญลักษณ์และสิ่งที่มันอ้างถึงจะอยู่ในระดับเดียวกับความเป็นจริง แต่สัญลักษณ์ในการศึกษานี้บ่งถึงสิ่งที่อยู่เหนือประสบการณ์ของมนุษย์ ไม่สามารถรับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัสหรือความคิดหรือด้วยวิธีการใด ๆ นอกจากใช้การเปรียบเทียบเท่านั้น

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 นอกจากวัดหลวงจะเป็นศูนย์กลางทางศาสนาในยามบ้านเมืองสงบแล้ว ในยามสงคราม วัดหลวงเป็นสถานที่ที่สามารถสร้างความปลอดภัยในการรวมกำลังพล โดยสังเกตจากการสร้างกำแพงพุทธาวาสของวัดหลวงล้านนา พบว่ามีความมั่นคงมาก เป็นกำแพงทึบหนา มีทางเข้าออกตามทิศหลักด้านละหนึ่งประตูเท่านั้น ไม่มีการเจาะกำแพงเป็นช่องลักษณะเช่นนี้แสดงหน้าที่ใช้สอยสำคัญยามศึกสงครามของวัดหลวงคือ นอกจากจะเป็นสถานที่ใช้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาเพื่อสร้างขวัญกำลังใจแล้ว ยังเป็นแหล่งรวมกำลังพล กำแพงซึ่งมีหลังคาคลุมสามารถใช้เป็นที่พักได้ พื้นทรายสามารถใช้ในการหุงหาอาหาร และพบว่าภายในผังพุทธาวาสจะมีบ่อน้ำอยู่ด้วยเสมอ

ล้านนาช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 เป็นสังคมศักดินา ไพร่ในสมัยโบราณผู้ที่เป็นชนชั้นผู้น้อยในระหว่างพิธีกรรมสำคัญอาจจะไม่มีสิทธิเข้าวิหารหลวง ชนชั้นผู้น้อยในสมัยนั้นควรจะอยู่ที่ศาลาบาตร กรณีมีงานใหญ่จะสร้างเป็นผามหรือประจักษ์ชั่วคราว ดังนั้น ในการประกอบพิธีกรรมในวิหารโถงโดยผู้นำหรือกษัตริย์ล้านนา ผู้ที่เป็นไพร่พลจะนั่งเรียงตำแหน่งใหญ่ผู้น้อยเรียงลงไป แต่ไพร่พลสามารถมองเห็นความเป็นผู้นำได้จากทุกทิศ เนื่องจากเป็นวิหารโถง ช่วยสร้างภาพพจน์ให้กษัตริย์ระหว่างพิธีกรรม

เมืองเชียงตุง ตั้งอยู่ในหุบเขาด้านในของอนุภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ลักษณะภูมิประเทศเป็นเทือกเขาสลับซับซ้อนมีที่ราบแทรกเพียงเล็กน้อย ทำให้การตั้งชุมชนมีลักษณะกระจายตามที่ราบในหุบเขา อาณาเขตแคว้นเชียงตุง มีแม่น้ำสายใหญ่โอบสองด้านของแคว้น คือ ด้านตะวันออกแม่น้ำโขง ด้านตะวันตกแม่น้ำสาละวิน ด้านเหนือติดดินแดนสิบสองพันนา ด้านใต้ติดอาณาจักรล้านนา แคว้นเชียงตุงมีเมืองอยู่ในปกครอง 32 เมือง มีเมืองเชียงตุงเป็นศูนย์กลาง มีแม่น้ำสายสำคัญ คือแม่น้ำชีน ทำให้เรียกว่าเมืองเชียงตุงว่า ชาวไทจีน หรือ ชาวไทเขิน

เชียงตุง เป็นเมืองที่มีความสัมพันธ์กับเมืองเชียงใหม่อย่างแน่นแฟ้น โดยตำนานพื้นเมืองหลายฉบับกล่าวว่าผู้ปกครองเมืองเชียงตุงเป็นเชื้อสายของพญามังรายเช่นกัน และทางพุทธศาสนา นับได้ว่าพุทธศาสนาในเมืองเชียงตุงเป็นการรับผ่านเชียงใหม่ทั้งสิ้น

พงศาวดารเมืองเชียงตุง (ทวิ สว่างปัญญาภุร, 2533 : 33-47) กล่าวว่า สมัยจุลศักราช 496 (พ.ศ.1677) นับตั้งแต่เข้าแตกออกมาเป็นลัวะ ซึ่งสร้างบ้านเมืองอยู่ พื้นที่นี้จึงเป็นบ้านเป็นเมืองตั้งอยู่แล้วโดยกลุ่มชาติพันธุ์ชาวลัวะ ต่อมา พ.ศ. 1772 พญามังรายได้กวางทองมาถึงเมืองเชียงตุงเห็นภูมิประเทศเหมาะกับการสร้างบ้านแปงเมือง จึงให้ขุนคองและขุนคังมารบพวกลัวะ แต่เอาชนะพวกลัวะไม่ได้ พญามังรายจึงส่งมังคุดและมังเคียนซึ่งเป็นชาวลัวะคอยตุงเข้าไปเป็นไส้ศึกในเมืองเชียงตุง ทำให้สามารถตีได้เมืองเชียงตุง พญามังรายจึงให้มังคุดกินเมืองเชียงตุง ในยุคนั้นเจ้าเมืองเชียงตุงต้องลงไปเฝ้าพญามังรายเพื่อ “เอาเวียกเอาการ”

ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่กล่าวว่า ท้าวหน้าท่อมเป็นโอรสของพญาไชยสงคราม ในปี พ.ศ.1861 พญาไชยสงครามแต่งบุตรคนโตคือพญาแสนภูให้ครองเมืองเชียงใหม่ บุตรคนกลางคือท้าวหน้าท่อมไปกินเมืองฝาง เมื่อขุนเครือผู้เป็นโอรสของพญามังรายเป็นกบฏยึดเมืองเชียงใหม่ ท้าวหน้าท่อมช่วยปราบกบฏขุนเครือที่ยึดเมืองเชียงใหม่จนสำเร็จ พญาไชยสงครามจึงแต่งตั้งให้ครองเมืองเชียงใหม่ ใน พ.ศ. 1865 ต่อมาได้ 2 ปี ท้าวหน้าท่อมถูกเนรเทศไปอยู่เมืองเชียงตุง เนื่องจากเกรงว่าจะก่อกบฏ (ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, 2543 : 56-59)

การที่ให้เจ้าน้ำท่อมและเจ้าน้ำน่าน ซึ่งเป็นเชื้อสายราชวงศ์มังรายครองเมืองเชียงตุง ทำให้เมืองเชียงตุงอยู่ในสถานะ “บ้านพี่เมืองน้อง” กับเชียงใหม่ มีอำนาจปกครองตนเองอย่างอิสระ แต่หลังจากเจ้าน้ำน่านสวรรคต กษัตริย์เชียงใหม่ก็ลดบทบาทของเมืองเชียงตุงโดยให้ขุนนางไปปกครองในฐานะเมืองขึ้นของเชียงใหม่

ต่อมาเมืองเชียงตุงกลายเป็นเมืองร้าง โดยเชื่อว่าเมืองถูกเสนียดจัญไร พญาผายุกษัตริย์เมืองเชียงใหม่ในขณะนั้น ต้องถวายเมืองแก่พระสงฆ์ที่วัดลีเชียงพระ (วัดพระสิงห์) ก่อนแล้วถวายเงินทองไถ่เมืองคืน แล้วจึงส่งเจ้าเจ็ดพันตูโอรสไปครองเมือง โดยการขึ้นไปครองเมืองเชียงตุงใน

ครั้งนี้เสมือนกับเป็นการสร้างบ้านแปงเมืองใหม่ เพราะเจ้าเจ็ดพันตุ นำเอาเครื่องกษัตริย์ ทรัพย์สิน มีค่า ขุนนางข้าราชการ พ่อค้า หมอยา ไพร่ฟ้า ช่างม้า ตลอดจน พระพุทธรูป คือ พระธาตุ พระแก้ว พระหิน และพระงา และพระมหาเถร 4 รูปคือ พระหงสาวดี พระธรรมลังกา พระธรรมไตรโลก และพระทศปัญญา พร้อมพระไตรปิฎก ขึ้นไปกับเจ้าเจ็ดพันตุในครั้งนี้ด้วย พระพุทธศาสนาที่ขึ้นไปเมืองเชียงตุงในครั้งนี้ น่าจะเป็นนิยายพื้นเมืองของเชียงใหม่ที่มาจากหริภุญชัยที่มีศูนย์กลางที่ วัดพระสิงห์ เมืองเชียงใหม่

วัดที่เป็นวัดหลวงสำคัญของเมืองเชียงตุงคือ วัดพระธาตุจอมคำ ซึ่งตามตำนานกล่าวว่า สร้างในสมัยเจ้าเจ็ดพันตุโอรสของพญาผายูที่ถูกส่งไปครองเมืองเชียงตุงใน พ.ศ. 1893 วัดจอมคำ เป็นวัดที่เจ้าเจ็ดพันตุสร้างถวายพระหงสาวดี พระเถระที่เดินทางมาจากเชียงใหม่พร้อมพระองค์ พร้อมกับที่สร้างวัดหัวข่วงถวายพระธรรมไตรโลก และยังสร้างพระพุทธรูปยืนเพื่อประดิษฐานไว้ที่ วัดเชียงยืนในสมัยของพระองค์ ส่วนวัดพระแก้วที่เจ้าเจ็ดพันตุสร้างถวายพระธรรมลังกาปัจจุบัน ถูกจำกัดพื้นที่เนื่องด้วยพื้นที่ตั้งของวัดติดกับหอเจ้าฟ้า โดยในอดีตวัดพระแก้วน่าจะเป็นวัดในวัง แต่ปัจจุบันเมื่อหอเจ้าฟ้าถูกทำลายลงและได้มีการสร้างโรงแรมขึ้นแทนในพื้นที่นั้น ทำให้อาณาเขตของวัดพระแก้วถูกจำกัดลงด้วยเหลือเพียงวิหารกับพระเจดีย์ที่ถูกล้อมรอบด้วยอาคาร และวัดพระกลางที่เจ้าเจ็ดพันตุสร้างถวายพระทศปัญญา ปัจจุบันไม่มีแล้ว กลายเป็นสนามฟุตบอล

การศึกษาผังเขตพุทธาวาสของวัดหลวงเมืองเชียงตุงจึงเลือกศึกษา วัดจอมคำ วัดหัวข่วง วัดเชียงยืน ซึ่งวัดที่สร้างในสมัยเดียวกันเป็นกลุ่มตัวอย่าง และเลือกศึกษาผังของวัดยางกวง ศูนย์กลางนิคมสวนดอกของเมืองเชียงตุง ที่เรียกว่าฝายยางกวง และศึกษาผังวัดป่าแดง เมืองเชียงตุง ศูนย์กลางนิคมป่าแดงสาขาจากเชียงใหม่

วัดพระธาตุจอมคำ เมืองเชียงตุง

วัดพระธาตุจอมคำ เป็นที่ตั้งของพระธาตุจอมคำ พระธาตุศักดิ์สิทธิ์คู่เมืองเชียงตุง วัดพระธาตุจอมคำที่ตั้งอยู่บนพื้นที่เนินคล้ายกับวัดพระธาตุลำปางหลวง แต่เป็นพื้นที่เนินขนาดเล็กกว่า และเนื่องด้วยถูกจำกัดจากสภาพพื้นที่ที่เป็นเนินขนาดเล็ก ทำให้ไม่สามารถขยายออกได้ การสร้างอาคารสถาปัตยกรรมจึงค่อนข้างสร้างเต็มในพื้นที่ สถาปัตยกรรมภายในวัดพระธาตุจอมคำ ประกอบด้วย องค์พระธาตุเจดีย์หรือพระธาตุจอมคำ พระเจดีย์ขนาดเล็ก 2 องค์ วิหารหลวง ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกขององค์เจดีย์ โรง(หรือที่พักสงฆ์) อาคารที่พักผู้มาทำบุญ อาคารโรงเรียนสงฆ์ และพระอุโบสถตั้งอยู่ทางทิศเหนือของวิหารหลวง โดยอุโบสถนั้นพบว่ามีคติดล้ายกับของล้านนา คือ เป็นอุโบสถขนาดเล็ก

วัดหัวข่วง เมืองเชียงตุง

วัดหัวข่วง เป็นวัดขนาดเล็กเช่นเดียวกับวัดพระธาตุจอมคำ วัดหัวข่วงตั้งอยู่บริเวณกลางเมืองใกล้กับหอคำหรือพระราชวังในอดีต ผังวัดหัวข่วงเช่นเดียวกับผังวัดพระธาตุจอมคำที่มีการวางวิหารหลวงในแนวแกนเดียวกับเจดีย์ แต่เจดีย์ของวัดหัวข่วงมีขนาดเล็กกว่าวิหารหลวงมาก มีโรง(ที่พักสงฆ์)อยู่ทางด้านหลัง อาคารโรงเรียนตั้งอยู่ด้านข้างและด้านหลัง ส่วนอุโบสถเป็นอุโบสถสร้างใหม่ศิลปะแบบพม่า ตั้งอยู่ทางด้านหน้า

วัดเชียงยืน เมืองเชียงตุง

วัดเชียงยืนเป็นวัดขนาดเล็กเช่นเดียวกัน และมีลักษณะการวางผังคล้ายกับวัดพระธาตุจอมคำและวัดหัวข่วง แต่เนื่องด้วยถนนตัดผ่านด้านทิศตะวันตกของวัดเชียงยืน ทางเข้าวัดจึงต้องเข้าด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ พบว่าองค์เจดีย์ของวัดเชียงยืนนี้มีขนาดเล็กมาก วิหารหลวงมีขนาดใหญ่กว่ามาก วิหารหลวงของวัดเชียงยืนนี้สร้างใหม่สมัยเจ้าฟ้าพรหมลือ ใน พ.ศ. 2475 เดิมเป็นวิหารขนาดเล็ก

วัดยางกวง เมืองเชียงตุง

วัดยางกวง ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือนอกกำแพงเมืองเชียงตุง ทางประตูยางปิ้ง เป็นศูนย์กลางพุทธศาสนานิกายยางกวงหรือสวนดอกของเมืองเชียงตุง วัดยางกวงเป็นวัดที่ตั้งอยู่บนเนินขนาดเล็กเช่นเดียวกัน แต่สภาพพื้นที่ต่างกับวัดพระธาตุจอมคำ วัดหัวข่วง และวัดเชียงยืน ที่ยังคงมีลานทรายเหลืออยู่ค่อนข้างมาก อาจเพราะเป็นวัดที่อยู่นอกตัวเมือง ส่วนวัดพระธาตุจอมคำ วัดหัวข่วง และวัดเชียงยืน นั้นเป็นวัดหลวงที่ตั้งอยู่กลางใจเมือง การเปลี่ยนแปลงจึงเกิดขึ้นมากกว่า

วัดป่าแดง เมืองเชียงตุง

วัดป่าแดง ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออก นอกกำแพงเมืองเชียงตุง ทางประตูป่าแดง เป็นวัดที่มีขนาดพื้นที่ใหญ่ที่สุดในจำนวนวัดหลวงของเมืองเชียงตุง วัดป่าแดงยังคงสภาพพื้นที่ลานทรายไว้ได้เกือบรอบวัด ผังวัดป่าแดงมีลักษณะการวางผังเช่นเดียวกับวัดพระธาตุจอมคำ วัดหัวข่วง วัดเชียงยืน และวัดยางกวง เพียงแต่มีพื้นที่ว่างโดยรอบที่ใหญ่กว่า มีอาคารที่พักสำหรับผู้มาทำบุญมากกว่า และไม่พบการสร้างวิหารทิศ แม้จะเป็นวัดที่มีพื้นที่ขนาดใหญ่

การศึกษาผังวัดหลวงเมืองเชียงตุงได้เลือกศึกษาวัดพระธาตุจอมคำ วัดหัวช่วง วัดเชียงยืน วัดยางกวง และวัดป่าแดง เป็นกลุ่มตัวอย่าง พบว่าวัดหลวงที่สร้างในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19-21 วิหารหลวงหันหน้าไปทางทิศตะวันออกอยู่ในแนวแกนเดียวกับองค์เจดีย์ ไม่มีการแบ่งแยกเขต พุทธาวาสและสังฆาวาสออกจากกันจะรวมเข้าอยู่ในกำแพงเดียวกัน โดยพระภิกษุจำพรรษาในอาคารที่เรียกว่า “โรง” เป็นอาคารขนาดใหญ่ติดกับวิหารหลวงด้านใดด้านหนึ่ง วิหารหลวงจะเป็นอาคารที่มีขนาดใหญ่สามารถรับผู้คนเข้ามาทำพิธีกรรมได้จำนวนมาก ไม่มีการสร้างวิหารน้อยหรือวิหารทิศขึ้นมาเสริม ดังนั้นจึงพบว่าเชียงตุงไม่มีคติการสร้างวิหารทิศสำหรับไว้พระพุทธรูปเหมือนกับล้านนา เพราะชาวเชียงตุงประดิษฐานพระพุทธรูปทั้งหมดไว้ในวิหารหลวง

การที่วิหารหลวงและองค์เจดีย์ของวัดหลวงเมืองเชียงตุงวางตามแนวแกนตะวันออก ชาวเชียงตุงเชื่อว่าเป็นการถือคติวางหันหน้าวิหารไปทางทิศตะวันออกตามพระพุทธรูปเจ้าในช่วงเวลาที่พระองค์ตรัสรู้ พระพุทธรูปที่บ้านของชาวเชียงตุงก็จะหันหน้าไปทางทิศตะวันออกเช่นกัน และการที่เจดีย์อยู่ด้านหลังวิหารเชื่อว่าเป็นคติที่ถือมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศก

คติการวางผังของวัดหลวงในเชียงตุงคล้ายกับคติการวางผังของวัดราษฎร์ในล้านนาที่ไม่พบการใช้องค์เจดีย์เป็นสัญลักษณ์แทนเขาพระสุเมรุที่ชัดเจนเท่าที่พบในผังวัดหลวงล้านนา แต่ใช้วิหารหลวงที่มีพระพุทธรูปประธานเป็นศูนย์กลางของผัง และไม่เน้นการสร้างกำแพงแบ่งเขตพุทธาวาส

การที่ไม่พบการวางผังแบบจักรวาลคติชัดเจนในวัดหลวงเมืองเชียงตุงเมื่อเปรียบเทียบกับเมืองหริภุญชัยและเมืองลำปางในล้านนา เป็นการสอดคล้องกับพระราชอำนาจของกษัตริย์เมืองเชียงใหม่ที่ไม่ได้มีพระราชอำนาจมาถึงบริเวณนี้โดยตรง แม้กษัตริย์เชียงใหม่จะสามารถยึดหลายเมืองในกลุ่มของแคว้นเชียงตุง แต่เป็นเมืองชายแดนที่มีสิทธิ์เต็มทีในการปกครองตนเอง เมืองเชียงตุงจึงเป็นเมืองที่มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับล้านนา แต่ไม่ใช่ในพระราชอำนาจโดยตรงของเชียงใหม่

ประกอบกับเมืองเชียงตุงมีสภาพการปกครองเป็นชุมชนขนาดเล็กที่ไม่ได้เป็นอาณาจักร ผู้นำจึงได้เลือกใช้แบบแผนการวางผังวัดที่เหมาะสมกับชุมชนของตนและเหมาะสมกับสภาพพื้นที่ของเมือง ดังนั้นคติการวางผังวัดหลวงแบบจักรวาลคติจึงไม่ได้รับการต่อยอดหรือนำมาใช้จากชนชั้นปกครอง แม้อัตินี้จะมาพร้อมกับพุทธศาสนาที่รับผ่านเชียงใหม่ก็ตาม การจัดผังวัดหลวงของเมืองเชียงตุงจึงแสดงให้เห็นถึงสถานการณ์การเมืองชายขอบวัฒนธรรมของล้านนา

บรรณานุกรม

- _____. 2525. **การขึ้นทะเบียนโบราณสถานภาคเหนือ**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- _____. 2530. **รายงานการสำรวจโบราณสถานเมืองเชียงใหม่**. โครงการอนุรักษ์และบูรณะเมืองประวัติศาสตร์ งานผังรูปแบบฯ ฝ่ายอนุรักษ์โบราณสถาน เอกสารกองโบราณคดีหมายเลข 5/ 2530. ม.ป.ท.
- จิรศักดิ์ เดชวงศ์ญา. 2541. **พระเจดีย์เมืองเชียงใหม่**. เชียงใหม่ : วรณรักษ์.
- _____, วรดิญจก์ บุญยสุรัตน์ และยุวนาฏ วรมิตร. 2539. **หอไตรวัดพระสิงห์ ประวัติลักษณะศิลปกรรมและแนวทางการอนุรักษ์**. เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ชายดวงแสง ลัง. เลขานุการคณะกรรมการพัฒนาเมือง เมืองเชียงตุง. 2544. สัมภาษณ์. 23 ตุลาคม.
- ชินกาลมาลีปกรณ์. 2510. แปลโดย แสง มนวิฑูร. พระนคร : มิตรนราการพิมพ์.
- เซเดส์, ยอร์ช. 2535. **เมืองพระนคร นครวัด นครธม**. แปลโดย ปราณี วงษ์เทศ. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.
- ตำนานเชียงใหม่ปางเดิม. 2537. แปลโดย สมหมาย เปรมจิตต์ และคณะ. เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ตำนานพระธาตุนครสุทนต์ จังหวัดลำพูน. 2516. เรียงเรียงโดย สิงชะ วรณสัย. พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานสมโภชสมณศักดิ์พระครูประสาท สุตะคม 17 มีนาคม 2516. ม.ป.ท.
- ตำนานพระธาตุนครเชียงใหม่. 2490. เรียบเรียงโดย พระครูอนุสสรศีลขันธ. ม.ป.พ.
- ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่. 2543. ปรึวรรตโดย อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และเดวิด เค. ้วยอาจ. เชียงใหม่ : สุวิงศ์บุ๊คเซนเตอร์.
- ตำนานมูลศาสนา. 2544. แปลโดย สุดศรีสมวงศ์ และพรหม ขมาลา. เนื่องในโอกาสงานฉลองสมณศักดิ์พระอมรเวที(วรรณ เขมจารี) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยวิทยาเขตเชียงใหม่. พิมพ์ครั้งที่ 5. เชียงใหม่ : หจก.อนุพงษ์การพิมพ์.
- ทวิ สว่างปัญญากร. 2532. **พงศาวดารเมืองเชียงตุง**. หนังสือแจกเป็นบัตรปลื้งานพระราชทานเพลิงศพเจ้าแม่ทิพวรรณ ณ เชียงตุง ณ วัดสวนดอก 27 มกราคม 2533. ม.ป.พ.
- ธิดา สาระยา. 2529. **ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น**. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- _____. 2539 ก. **อารยธรรมไทย**. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- _____. 2539 ข. **ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น**. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.

ปฐม พัวพันธ์สกุล. 2543. “วิธีอนุรักษ์โบราณสถานของไทย” วารสารศิลปวิชาการ 1,1
(ภาคการศึกษาที่ 2 / 2543), หน้า 6-9.

ประเสริฐ ณ นคร. 2516. **โครงนิราศหริภุญชัย**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์.

ฝ่ายวิชาการสำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 6 เชียงใหม่. 2540. **รายงาน
การขุดตรวจแนวกำแพงแก้วเจดีย์วัดเจ็ดยอด พ.ศ. 2540**. เชียงใหม่ : ฝ่ายวิชาการ
สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 6 เชียงใหม่. ม.ป.ท.

พงศาวดารโยนก. 2507. เรียบเรียงโดย พระยาประกาศกิจกรจักร. พระนคร : คลังวิทยา.

พริยะ ไกรฤกษ์. 2527. **ประวัติศาสตร์ศิลป์ในประเทศไทย ฉบับคู่มือนักศึกษา**. กรุงเทพฯ :
อมรินทร์การพิมพ์.

_____. 2544. **อารยธรรมไทย พื้นฐานทางประวัติศาสตร์ศิลปะ เล่ม 1 ศิลปะก่อน
พุทธศตวรรษที่ 19**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด(มหาชน).

สงวน โชติสุขรัตน์. 2508. **ตำนานเมืองเหนือ**. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.

_____. 2515 ก. **ประชุมตำนานล้านนาไทย**. กรุงเทพฯ : ป.พิศนาคะการพิมพ์.

_____. 2515 ข. **ประชุมตำนานล้านนาไทย เล่ม 2**. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.

สนอดกราส, เอเดรียน. 2541. **สัญลักษณ์แห่งพระสอุป**. แปลโดย ภัทรพร สิริกาญจน.
พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ : อมรินทร์วิชาการ.

สมหมาย เปรมจิตต์, กมล ศรีวิชัยนันท์, และสุรสิงห์สำรวจม ชิมพะเนาว์. **พระเจดีย์ในล้านนา
ไทย งานวิเคราะห์และอนุรักษ์ศิลปและสถาปัตยกรรมล้านนาไทย**. 2524.
เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

สร้อยดี อ่องสกุล. 2543. **ชุมชนโบราณในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
อมรินทร์.

_____. 2544. **ประวัติศาสตร์ล้านนา**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อมรินทร์.

สันติ เล็กสุขุม. 2538. **ศิลปะภาคเหนือ : หริภุญชัย-ล้านนา**. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.

สุรพล ดำริห์กุล. 2539. **แผ่นดินล้านนา**. กรุงเทพฯ : เคล็ดไทย.

_____. 2543. **ลัทธิในมิติทางวัฒนธรรม**. ลำปาง : สำนักศิลปวัฒนธรรม สถาบัน
ราชภัฏลำปาง.

ไผ่ เขมจารี. สมเด็จพระญาณธรรม เมืองเชียงตุง. 2544. สัมภาษณ์. 23 ตุลาคม.

ยันส์ เพนท์. 2526. **ประวัติความเป็นมาของล้านนาไทย**. เชียงใหม่ : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.